

Τίτλος πρωτοτύπου:

Spyros Economides & Peter Wilson

THE ECONOMIC FACTOR IN INTERNATIONAL RELATIONS

A BRIEF INTRODUCTION

I.B. Tauris & Co Ltd, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2001

SPYROS ECONOMIDES - PETER WILSON

## Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

*Μετάφραση:*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

*Επιστημονική επιμέλεια:*

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

ISBN 978-960-310-328-8

© Για την ελληνική γλώσσα

2007, Εκδόσεις Θεμέλιο

Σόλωνος 84, τηλ. 210 3608180

e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ, ΕΝΝΟΙΕΣ, ΘΕΩΡΙΕΣ

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

### Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η κάπως τετριμμένη δήλωση ότι σήμερα, στις διεθνείς σχέσεις, η οικονομία είναι περισσότερο σημαντική απ' όσο υπήρξε οποτεδήποτε πριν αληθεύει σε πολύ μεγάλο βαθμό. Μερικά από τα σημαντικότερα θέματα στη σύγχρονη διεθνή ατζέντα, αν και δε σχετίζονται αποκλειστικά με την οικονομία, στρέφονται γύρω από οικονομικά ζητήματα ή εξαρτώνται από αυτά: Πώς θα μπορέσει η Δύση να βοηθήσει, με τον καλύτερο τρόπο, στην ανάπτυξη της δημοκρατίας και να διευκολύνει τη μετάβαση από την κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία στην οικονομία της αγοράς στην Ανατολική Ευρώπη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση; Οι οικονομικές κυρώσεις είναι αποτελεσματικές; Ποια είναι τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της περαιτέρω ολοκλήρωσης στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της δημιουργίας ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος; Τι ρόλο μπορούν να παίξουν οι ξένες επενδύσεις στην ενίσχυση των Συμφωνιών Ειρήνευσης ανάμεσα στην PLO και το Ισραήλ, στην ενίσχυση της δημοκρατίας και της συμφιλίωσης στη Νότια Αφρική, καθώς και στην ανοικοδόμηση της Βοσνίας και στην ειρηνευτική διαδικασία στη Βόρεια Ιρλανδία;

Πρέπει επίσης να έχουμε κατά νου, ότι τα ζητήματα που απασχολούν περισσότερο τις κυβερνήσεις είναι εκείνα που αφορούν την οικονομική πρόοδο, την ανάπτυξη, τον πληθωρισμό, την ανεργία και άλλα οικονομικά θέματα. Άλλωστε, αυτά είναι τα ζητήματα από τα οποία εξαρτάται σε γενικές γραμμές η μελλοντική εκλογική επιτυχία αυτών των κυβερνήσεων. Ακόμη και μη δημοκρατικές κυβερνήσεις, που δεν αισθάνονται το ενοχλητικό βάρος των εκλογών και των εκλογέων, πρέπει να αντιμετωπίσουν με προσοχή αυτά τα ζητήματα, αν θέλουν να διατηρήσουν τη νο-

μιμοποίησή τους απέναντι στις κρίσιμες ομάδες στο εσωτερικό των κρατών, όπως είναι οι ένοπλες δυνάμεις, οι ελίτ των επιχειρήσεων, οι ηγέτες των φυλών και το αστικό προλεταριάτο.

Επιπλέον, υπάρχει ένα φάσμα διεθνών θεμάτων που φαίνεται πως έχουν ελάχιστη σχέση με την οικονομία, ή είναι εντελώς άσχετα με αυτήν, αλλά, παρ' όλα αυτά, αν κανείς ξύσει λίγο την επιφάνεια, αποδεικνύεται ότι σαφώς περιλαμβάνουν ορισμένες ιδιαίτερα σημαντικές οικονομικές παραμέτρους, για παράδειγμα, το ειρηνευτικό έργο του ΟΗΕ ή το καθεστώς μη εξάπλωσης των πυρηνικών ή η διεθνής συνεργασία στα θέματα του περιβάλλοντος. Η επιτυχία σε όλους αυτούς τους τομείς εξαρτάται, τουλάχιστον εν μέρει, από την κατάλληλη οικονομική διαχείριση. Και αυτή, με τη σειρά της, εξαρτάται από την υγεία της διεθνούς οικονομίας. Μια νωθρή διεθνής οικονομία είναι κακός οιωνός για ένα φάσμα προβλημάτων που τα κράτη, και άλλοι σημαντικοί παράγοντες της διεθνούς σκηνής, θα ήθελαν, σε ιδανικές συνθήκες, να επιλύσουν.

### Γενικά ερωτήματα

Υπάρχει ένας αριθμός από πιο γενικά ερωτήματα που θα μπορούσε να θέσει κανείς αναφορικά με τη σχέση ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική στο διεθνές επίπεδο. Είναι σημαντικό να τα καταστήσουμε σαφή, γιατί είναι αδύνατο να έχουμε πρόοδο σε οποιοδήποτε θέμα της έρευνας, αν δεν έχουμε αποσαφηνίσει τα ερωτήματα που θέτουμε. Το σημαντικότερο ίσως ερώτημα που μπορεί να θέσει ένας κοινωνικός επιστήμονας είναι: «Ποια είναι τα σημαντικότερα ερωτήματα;». Απ' όλα αυτά τα γενικά ερωτήματα, τα ακόλουθα έχουν συγκεντρώσει τη μεγαλύτερη προσοχή των ειδικών στον τομέα της Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας (ΔΠΟ):

- Απαιτεί μια ανοιχτή, φιλελεύθερη, διεθνής οικονομική τάξη έναν ηγεμόνα που θα θέσει τους κανόνες και θα τους επιβάλλει; Δηλαδή, η αποτελεσματική λειτουργία μιας φιλελεύθερης τάξης εξαρτάται από την ύπαρξη ενός κράτους που έχει την ισχύ, τους πόρους και τη βούληση να παίξει έναν ηγετικό ή «αστυνομικό» ρόλο;

- Ποιες είναι οι συνέπειες της άνισης ανάπτυξης, η οποία αναπόφευκτα συνοδεύει μια τέτοια τάξη, για την κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών;
- Ποιες είναι οι συνέπειες της σχετικής ανόδου και της πτώσης του επιπέδου ευημερίας των εθνών για τη διατήρηση της διεθνούς τάξης;
- Πόσο σημαντικό είναι το ζήτημα της οικονομικής δικαιοσύνης; Όταν σκεφτόμαστε αυτό το ζήτημα, πρέπει να μας απασχολεί η δικαιοσύνη μεταξύ των ατόμων ή η δικαιοσύνη μεταξύ των κρατών;
- Η ταχύτατη αλλαγή στο διεθνές οικονομικό σύστημα (ας πούμε, η αλληλεξάρτηση που γίνεται ολοένα εντονότερη) επιφέρει αναπόφευκτα αλλαγές στο διεθνές πολιτικό σύστημα (λόγου χάριν, την παρακμή του κράτους ως του κατεξοχήν φορέα της πολιτικής ισχύος);
- Με ποιους τρόπους το διεθνές πολιτικό σύστημα περιορίζει την ανάπτυξη του διεθνούς οικονομικού συστήματος;
- Μπορούν τα οικονομικά μέσα της εξωτερικής πολιτικής, όπως είναι η οικονομική βοήθεια ή οι οικονομικές κυρώσεις, να υποκαταστήσουν τη χρήση της ισχύος, ή λειτουργούν μόνο όταν υποστηρίζονται από την ισχύ;
- Το ελεύθερο εμπόριο είναι ουτοπικό (σύμφωνα με την περίφημη άποψη του Ε.Η. Carr); Ο προστατευτισμός είναι το φυσικό πλαίσιο του διεθνούς οικονομικού συστήματος (όπως υποστήριξε ο Robert Gilpin);

Αυτός ο κατάλογος ερωτημάτων είναι κάθε άλλο παρά εξαντλητικός, αλλά αντανακλά το φάσμα και τη φύση των ερωτημάτων που τίθενται στον αναπτυσσόμενο τομέα της ΔΠΟ. Το να απαντήσουμε σε αυτά είναι σημαντικό για τη σωστή κατανόηση της σχέσης μεταξύ της οικονομίας και της πολιτικής στο διεθνές επίπεδο. Αλλά είναι επίσης σημαντικό για τη σωστή κατανόηση των διεθνών σχέσεων συνολικά. Από αυτή την άποψη, η διάκριση μεταξύ της ΔΠΟ και των άλλων υποτομέων των Διεθνών Σχέσεων (Δ.Σ.) και της Πολιτικής Επιστήμης, όπως είναι η Ανάλυση της Εξωτερικής Πολιτικής και η Συγκριτική Πολιτική, είναι τεχνητή. Το καλύτερο είναι να τη δούμε όχι σαν μια αντανάκλαση οποιασδήποτε τέτοιας διάκρισης που υπάρχει «εκεί έξω», εμπει-

ρικά, στον πραγματικό κόσμο των γεγονότων, αλλά σαν μια ακαδημαϊκή κατάτμηση της εργασίας: μια κατανομή της δουλειάς, με σκοπό να γίνει εφικτή η μελέτη ενός ευρέος αντικειμένου (της «παγκόσμιας πολιτικής»).

Μολονότι είναι δυνατό να εξερευνήσουμε τον τομέα της ΔΠΟ και να αναγνωρίσουμε εκείνα τα ερωτήματα που τίθενται συχνότερα, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι υπάρχει ελάχιστη συμφωνία όσον αφορά το ποια από αυτά είναι τα σημαντικότερα. Η σημασία ενός ερωτήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις φιλοσοφικές ή τις ιδεολογικές προκαταλήψεις του ερευνητή. Από αυτή τη σκοπιά διακρίνουμε τρεις ευρύτερες επόψεις για τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία στο διεθνές επίπεδο: τον οικονομικό φιλελευθερισμό, τον οικονομικό εθνικισμό και το μαρξισμό (ή, μερικές φορές, τον πιο διαμφισβητούμενο «στρουκτουραλισμό»). Αυτές οι σχολές σκέψης διαφέρουν όχι μόνο όσον αφορά τις απαντήσεις που δίνουν, αλλά επίσης όσον αφορά τα ερωτήματα που θέτουν. Για παράδειγμα, οι μαρξιστές θέτουν ερωτήματα γύρω από τις ιστορικές δομές, την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, την εμπορευματοποίηση της εργασίας και την εκμετάλλευση της «περιφέρειας» από τον «πυρήνα» της παγκόσμιας οικονομίας: ερωτήματα που, γενικά, δεν έχουν νόημα για τους οπαδούς του οικονομικού φιλελευθερισμού. Ομοίως, οι φιλελεύθεροι θέτουν ερωτήματα γύρω από τη μεγιστοποίηση της παγκόσμιας αποτελεσματικότητας, την οικονομική χρησιμότητα των στρατιωτικών δαπανών, και το πώς θα επιτευχθεί η «καλύτερη» διεθνής κατανομή εργασίας: ερωτήματα που οι οπαδοί του οικονομικού εθνικισμού θεωρούν σε μεγάλο βαθμό αδιάφορα.

### Η «παραμέληση» των Οικονομικών

Αν και ορισμένα από τα ερωτήματα που θέτουν είναι διαφορετικά, αναμφίβολα και οι τρεις παραδόσεις θεωρούν εξαιρετικά σημαντικό τον οικονομικό παράγοντα. Με αυτό το δεδομένο είναι ίσως εκπληκτικό το ότι, μέχρι περίπου πριν από είκοσι πέντε χρόνια, οι μελετητές των Δ.Σ. έδιναν ελάχιστη προσοχή στα οικο-

νομικά θέματα. Υπήρξαν κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 κάποιες μελέτες για το Σχέδιο Marshall, για την οικονομική ολοκλήρωση στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), για τις οικονομικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις χώρες του πρώην κομμουνιστικού μπλοκ, του Συμβουλίου Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας (ΚΟΜΕΚΟΝ), καθώς και για τις οικονομικές όψεις των σχέσεων ανάμεσα σε δύο χώρες ή μικρές ομάδες χωρών (για παράδειγμα στη Λατινική Αμερική ή στη Μέση Ανατολή). Αλλά δεν έγιναν μελέτες για τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις εν γένει.<sup>1</sup>

Ωστόσο, αν κοιτάξουμε ακόμη πιο πίσω, στην εποχή κατά την οποία οι Δ.Σ. δεν ήταν μια επιστήμη με ιδιαίτερα εξειδικευμένους επαγγελματίες μελετητές –κάτι που έγινε στα χρόνια μετά το 1945–, προκύπτει μια διαφορετική εικόνα. Οι λεγόμενοι «ιδεαλιστές», στα χρόνια του Μεσοπολέμου, λάμβαναν πολύ σοβαρά υπόψη τους τους οικονομικούς παράγοντες. Ο Norman Angell έγραψε μια σειρά δημοφιλών βιβλίων με θέμα την οικονομική αλληλεξάρτηση και τον παραλογισμό ενός πολέμου κάτω από τις σύγχρονες συνθήκες. Είναι διάσημα τα γραπτά του J.M. Keynes για τις οικονομικές συνέπειες της ειρήνης των Βερσαλλιών. Ο Philip Noel-Baker έγραψε με πολλές λεπτομέρειες για την ιδιωτική παραγωγή όπλων (*The Private Manufacture of Armaments*), υποστηρίζοντας με αρκετά πειστικό τρόπο ότι ο πόλεμος εξυπηρετούσε τα επενδυτικά συμφέροντα των ιδιωτών κατασκευαστών όπλων, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την οικονομική ισχύ και την πολιτική τους δύναμη για να προκαλέσουν ανταγωνισμούς εξοπλισμών και να υποδαυλίσουν τη διεθνή εχθρότητα. Φιλελεύθεροι όπως ο J.A. Hobson, σοσιαλιστές όπως ο Leonard Woolf και μαρξιστές όπως η Rosa Luxemburg και, βέβαια, ο Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν έγραψαν ενδελεχώς για τον «οικονομικό ιμπεριαλισμό». Ο David Mitrany, ένας από τους διαπρεπέστερους θεωρητικούς της διεθνούς οργάνωσης, έγραψε ένα από τα πρώτα βιβλία για τις οικονομικές κυρώσεις, και ανέπτυξε τη δική του θεωρία του λειτουργισμού. Ίσως αξίζει τον κόπο να συγκεντρώ-

1. Susan Strange, «International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect», *International Affairs*, τόμ. 46, τχ. 2, 1970.

σουμε για λίγο την προσοχή μας σε αυτή τη θεωρία. Ο κεντρικός ισχυρισμός της ήταν ότι το κράτος, ως τρόπος πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης, ήταν ξεπερασμένο. Αδυνατούσε όλο και πιο πολύ να υλοποιήσει τα έργα κοινωνικής πρόνοιας που απαιτούσαν οι πολίτες του. Γι' αυτό το λόγο έπρεπε να συμπληρωθεί, και σε μεγάλο βαθμό να αντικατασταθεί, από «σώματα τεχνοκρατών», πάνω και κάτω από το κράτος, τα οποία, αξιοποιώντας τη σύγχρονη επιστημονική, κοινωνική και οικονομική γνώση, θα κατόρθωναν με καλύτερο τρόπο να ικανοποιήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες. Με αυτό τον τρόπο, η νομιμοφροσύνη σε κράτη με έντονο милитаристικό χαρακτήρα θα διαχεόταν. Η θεωρία του Mitrany για το λειτουργισμό έχει αναμφίβολα απήχηση στις σύγχρονες θεωρίες της «παγκοσμιοποίησης», καθώς προβλέπει την παρακμή του έθνους-κράτους και προβάλλει την ανάγκη να δημιουργηθούν νέα υπο-εθνικά και διεθνή σώματα που θα διαχειριστούν τις ισχυρές, ίσως αδυσώπητες, οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις που είναι υπεύθυνες γι' αυτή την παρακμή (βλ. Κεφάλαιο 11).<sup>2</sup>

Στις αρχές αυτού του αιώνα, λοιπόν, οι παρατηρητές των διεθνών σχέσεων έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τον οικονομικό παράγοντα. Πρέπει επιπλέον να επισημάνουμε ότι και ο E.H. Carr, που άσκησε έντονη κριτική σε πολλούς από αυτούς τους συγγραφείς στο κλασικό έργο του *The Twenty Years' Crisis*, θε-

2. Norman Angell, *The Great Illusion*, 1933, Heinemann, Λονδίνο 1933· J.M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, Macmillan, Λονδίνο 1920· Philip Noel-Baker, *The Private Manufacture of Armaments*, Gollanz, Λονδίνο 1936· J.A. Hobson, *Imperialism: A Study*, τρίτη έκδοση, George Allen and Unwin, Λονδίνο 1938· Leonard Woolf, *Economic Imperialism*, Swarthmore Press, Λονδίνο 1920· Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1951 [1913] [ελλην. έκδοση: *Συσσώρευση του Κεφαλαίου*, μτφρ.: Θέμης Μιχαήλ, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1975]· Vladimir Ilych Lenin, *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*, Foreign Language Press, Πεκίνο 1963 [1917] [ελλην. έκδοση: *Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο στάδιο του Καπιταλισμού*, μτφρ.: Γ. Ν. Νικολαΐδης, Θεμέλιο, Αθήνα]· David Mitrany, *The Problem of International Sanctions*, Oxford University Press, Λονδίνο 1925· του ίδιου, *A Working Peace System*, Royal Institute for International Affairs, Λονδίνο 1943. Η σκέψη πολλών από αυτούς τους συγγραφείς αναλύεται στο David Long - Peter Wilson (επιμ.), *Thinkers of the Twenty Years' Crisis: Inter-War Idealism Reassessed*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995.

ωρούσε ότι οι οικονομικοί παράγοντες έχουν ζωτική σημασία. Η «κρίση» των διεθνών σχέσεων που περιγράφει στο έργο του ήταν, τουλάχιστον εν μέρει, μια οικονομική κρίση – μια κρίση την οποία προκάλεσε η συνεχιζόμενη προβολή του φιλελεύθερου δόγματος του laissez-faire, του 19ου αιώνα, από τους «ουτοπιστές» διανοούμενους της περιόδου του Μεσοπολέμου, σε μια εποχή κατά την οποία δεν είχε πλέον καμία αξία. Είχε την αίσθηση ότι ο κόσμος είχε προχωρήσει σε νέες μορφές κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης, που χαρακτηρίζονταν κυρίως από την παραγωγή μεγάλης κλίμακας, την εμφάνιση ισχυρού συνδικαλισμού, το κράτος πρόνοιας και τον οικονομικό σχεδιασμό.<sup>3</sup>

Πρέπει επίσης να υπογραμμίσουμε ότι –σε αντίθεση με τους άλλους, μεταγενέστερους «ρεαλιστές» στοχαστές, αλλά σε συμφωνία με τους «ουτοπιστές» στοχαστές εκείνης της εποχής– ο Carr θεωρούσε πως ο οικονομικός και ο πολιτικός παράγοντας είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι. Ο Carr πίστευε, για παράδειγμα, ότι η πολιτική ισχύς περιλαμβάνει τρία στοιχεία: τη στρατιωτική ισχύ, την οικονομική ισχύ και την ισχύ πάνω στην κοινή γνώμη.<sup>4</sup>

Έτσι, η περίοδος από το 1945 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 μπορεί να θεωρηθεί πως είναι η εξαίρεση μάλλον παρά ο κανόνας. Τόσο πριν όσο και μετά, οι ειδικοί των Δ.Σ. έχουν δώσει μεγάλη προσοχή στους οικονομικούς παράγοντες. Με αυτό το δεδομένο πώς εξηγείται η «παραμέληση», όπως την ονομάζει η Susan Strange, των οικονομικών; Μπορούν να αναφερθούν τρεις παράγοντες.

Πρώτον, το κυριότερο δεδομένο της περιόδου ήταν ο Ψυχρός Πόλεμος, και το κυριότερο ζήτημα ήταν να αποφευχθεί μια πυρηνική σύγκρουση μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης. Εκείνη

3. E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, δεύτερη έκδοση, Macmillan, Λονδίνο 1946 [ελλην. έκδοση: *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939. Εισαγωγή στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, μτφρ.: Ηρακλεία Στρούκου, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2000]· του ίδιου, *Conditions of Peace*, Macmillan, Λονδίνο 1942· του ίδιου, *The New Society*, Macmillan, Λονδίνο 1951. Βλ., επίσης, Peter Wilson, «The New Europe Debate in Wartime Britain», στο Philomena Murray - Paul Rich (επιμ.), *Visions of European Unity*, Westview Press, Μπρόντνερ, Κολοράντο 1996· του ίδιου, «E.H. Carr: The Revolutionist's Realist», [www.theglobalsite](http://www.theglobalsite), Δεκέμβριος 2000.

4. E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis*, ό.π., σ. 102-145.

την εποχή, οι περισσότεροι παρατηρητές αντιμετώπιζαν τον Ψυχρό Πόλεμο ως πολιτικό, στρατιωτικό και ιδεολογικό ανταγωνισμό. Γι' αυτό το λόγο δεν πρόσεξαν ιδιαίτερα την οικονομική διάσταση της διαμάχης. Τα οικονομικά, σύμφωνα με την κλασική διατύπωση της ρεαλιστικής σχολής, υποβιάστηκαν στη σφαίρα της «χαμηλής πολιτικής», για να βρίσκονται σε αντιδιαστολή με την «υψηλή πολιτική» της κρατικής ασφάλειας και της στρατιωτικής στρατηγικής.<sup>5</sup>

Ο δεύτερος παράγοντας αφορά τη μεθοδολογία. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πραγματοποιήθηκε μια προσπάθεια να δομηθεί μια «επιστήμη» της διεθνούς πολιτικής. Σε αυτή την προσπάθεια, τα «οικονομικά» αφέθηκαν, συνειδητά ή ασυνείδητα, έξω από την εξίσωση. Ο Hans Morgenthau –για παράδειγμα, στο σημαντικό κείμενό του *Politics Among Nations*– χάραξε μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική. Υποστήριξε πως η πρώτη αφορούσε τον πλούτο και η δεύτερη αφορούσε την ισχύ. Η πρώτη βασιζόταν στην παραδοχή του *homo economicus* (του ανθρώπου που ενδιαφέρεται για τη μεγιστοποίηση της ωφέλειας) και η δεύτερη βασιζόταν στην παραδοχή του *homo politicus* (του ανθρώπου που ενδιαφέρεται για τη μεγιστοποίηση της ισχύος). Παρότι ο Morgenthau αναγνώρισε ότι τα κράτη μπορούν να χρησιμοποιήσουν, και πράγματι χρησιμοποιούν, οικονομικά μέσα για να αυξήσουν την ισχύ τους, και παρότι θεωρούσε τους «οικονομικούς πόρους» ως ένα σημαντικό συστατικό της «εθνικής ισχύος», έτεινε να πιστέψει πως οι οικονομικές συναλλαγές μεταξύ των λαών δεν αποτελούν τμήμα

5. Εδώ είναι απαραίτητη μια επισήμανση. Η ιδεολογική μάχη ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση ήταν εν μέρει μια μάχη ανάμεσα στον κομμουνισμό και στον καπιταλισμό, δηλαδή ανάμεσα σε δύο ανταγωνιστικά οικονομικά συστήματα, μολονότι συνήθως περιγραφόταν σαν μια μάχη ανάμεσα στη δικτατορία και στη δημοκρατία, ανάμεσα στον «ολοκληρωτισμό» και στον «ελεύθερο κόσμο». Η άποψη που διατυπώνεται εδώ είναι ότι, ενώ η σημασία αυτών των δύο συστημάτων ως μοντέλων οικονομικής ανάπτυξης και αποτελεσματικότητας δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί, ο υποβιβασμός της οικονομίας από το κυρίαρχο ρεαλιστικό παράδειγμα στη σφαίρα της «χαμηλής πολιτικής» ουσιαστικά εξάλειψε τη διεθνή οικονομική αλληλεπίδραση ως μια κατηγορία της ανθρώπινης δραστηριότητας από το χώρο έρευνας των ειδικευμένων παρατηρητών των διεθνών σχέσεων.

της διεθνούς πολιτικής. Ανέφερε ως παράδειγμα την Ελβετία. Αυτή η χώρα, υποστήριξε, ήταν ένας σημαντικός παράγοντας στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις, επειδή είχε μακρά ιστορία συμμετοχής στη διεθνή χρηματοοικονομία και οι τράπεζές της ήταν ισχυρές και φημισμένες. Ήταν επίσης ένας σημαντικός παράγοντας στις διεθνείς κοινωνικές σχέσεις λόγω του ανθρωπιστικού της έργου, και επειδή φιλοξενούσε ένα μεγάλο φάσμα διεθνών οικονομικών, τεχνικών και ανθρωπιστικών οργανισμών. Αλλά επειδή δε συμμετείχε στο σύστημα ισορροπίας της ισχύος, αφού τηρούσε την παραδοσιακή της στάση ουδετερότητας, και επειδή δεν ενδιαφερόταν να αυξήσει την ισχύ της έναντι της ισχύος των άλλων χωρών, δεν έπαιζε κάποιο ρόλο στη διεθνή πολιτική.<sup>6</sup>

Ο τρίτος παράγοντας σχετίζεται με την ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών. Η ηγεμονική θέση των Ηνωμένων Πολιτειών στη μεταπολεμική διεθνή οικονομία συνέβαλε περαιτέρω στην εδραίωση της άποψης, ότι η διεθνής πολιτική διαχωρίζεται από τη διεθνή οικονομία. Η Αμερική αναδύθηκε από τον πόλεμο με μια ασυναγώνιστη βιομηχανική και χρηματοοικονομική δύναμη. Ήταν σε θέση να καθορίσει τους κανόνες του μεταπολεμικού οικονομικού παιγνιδιού και να εξασφαλίσει, μέσω ενός φάσματος απειλών και παροτρύνσεων, την πιστή τήρηση αυτών των κανόνων. Σε συνδυασμό με την ανάγκη των δυτικών δημοκρατιών να διατηρήσουν την ενότητά τους απέναντι στη σοβιετική απειλή, αυτή η θέση της οικονομικής ηγεμονίας εξασφάλισε τη σχετικά ήπια διευθέτηση των προστριβών στο εσωτερικό της συμμαχίας. Αυτό σήμαινε ότι οι εν δυνάμει διαφορές, διαφωνίες και συγκρούσεις δεν έγιναν πραγματικές διαφορές, διαφωνίες και συγκρούσεις. Και τούτο, με τη σειρά του, οδήγησε στην ψευδαίσθηση ότι οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις, τουλάχιστον στο δυτικό στρατόπεδο, ήταν μάλλον αδιαμφισβήτητες, δηλαδή δε δημιουργούσαν ζητήματα πολιτικής φύσης.

Αυτή η παραμέληση των οικονομικών στις Δ.Σ. τερματίστηκε τη δεκαετία του '70. Γύρω στο 1973 υπήρξε μια πραγματική έ-

6. Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, πέμπτη αναθεωρημένη έκδοση, Alfred A. Knopf, Νέα Υόρκη 1978, σ. 16-41.

κρηξη ενδιαφέροντος, με βιβλία για την οικονομική αλληλεξάρτηση, τη διεθνικότητα (transnationalism), τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, τα «καθεστώτα» (regimes), τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, τις οικονομικές κυρώσεις, το σύστημα Μπρέτον Γουντς, την «εξάρτηση» και την πολιτική της εξωτερικής βοήθειας.<sup>7</sup> Και πάλι θα μπορούσε κανείς να ρωτήσει: Πώς εξηγείται αυτή η ξαφνική έκρηξη ενδιαφέροντος για τους οικονομικούς παράγοντες τη δεκαετία του '70; Τρεις λόγοι είναι ιδιαίτερα σημαντικοί.

Πρώτον, ο κύριος όγκος των ακαδημαϊκών κειμένων στον τομέα των Δ.Σ. προέρχεται από την Αμερική. Με το θάνατο του συστήματος Μπρέτον Γουντς και την πετρελαϊκή κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70 πολλοί παρατηρητές κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν ξαφνικά χάσει τον έλεγχο της παγκόσμιας οικονομίας. Δεν ήταν παράξενο το ότι αυτοί οι συγγραφείς άρχισαν να αναζητούν μια εξήγηση για αυτή την ξαφνική αλλαγή. Η κυριότερη από τις εξηγήσεις που δόθηκαν ήταν ότι στον κόσμο επικρατούσε ολοένα περισσότερο η αλληλεξάρτηση. Ακολούθησε η μαζική έκφραση ενδιαφέροντος για την ιδέα της οικονομικής αλληλεξάρτησης και τα σχετιζόμενα με αυτήν φαινόμενα, όπως είναι η διεθνικότητα και τα διεθνή καθεστώτα, δηλαδή «τα σύνολα σιωπηρών ή ρητών αρχών, προτύπων, κανόνων και διαδικασιών για τη λήψη αποφάσεων, γύρω από τα οποία οι προσδοκίες των δρώντων υποκειμένων συγκλίνουν σε δεδομένη θεματική των διεθνών σχέσεων».<sup>8</sup>

Σε τούτο το σημείο, το κυριότερο που πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι δεν υπάρχει τίποτε το νέο στα συγκεκριμένα φαινόμενα. Δεν ανέκυψαν ξαφνικά με την κατάρρευση του συστήμα-

7. Για να αναφέρουμε τα σημαντικότερα έργα: Robert O. Keohane - Joseph S. Nye (επιμ.), *Transnational Relations and World Politics*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη, 1971· Robert O. Keohane - Joseph S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Little Brown, Βοστώνη, Μασαχουσέτη, 1977· Stephen D. Krasner (επιμ.), *International Regimes*, Cornell University Press, Ιθάκα, Νέα Υόρκη, 1983· Robert Gilpin, *US Power and the Multinational Corporation: The Political Economy of Foreign Direct Investment*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1975· John White, *The Politics of Foreign Aid*, Macmillan, Λονδίνο 1974.

8. Stephen Krasner, «Structured Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables», *International Organization*, τόμ. 36, τχ. 2, 1982, σ. 1.

τος Μπρέτον Γουντς και με το εμπάργκο του πετρελαίου από τον Οργανισμό Πετρελαιοεξαγωγικών Κρατών (ΟΠΕΚ). Ωστόσο, κάποιιοι συγγραφείς στις Ηνωμένες Πολιτείες θεώρησαν ότι ήταν νέα, εν μέρει επειδή δέχονταν άκριτα και αστόχαστα την οικονομική υπεροχή της Αμερικής· η άκριτη αποδοχή της πρωτοκαθεδρίας της Αμερικής, και της δικαιωματικής θέσης της ως ηγέτιδας του ελεύθερου κόσμου, δεν τους επέτρεψε να αντιληφθούν το γεγονός, ότι αυτές οι δυνάμεις δρούσαν ήδη από τις αρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης.

Δεύτερον, στις αρχές της δεκαετίας του '70 άρχισε η εκστρατεία για μια νέα διεθνή οικονομική τάξη (ΝΔΟΤ). Υπήρχε η αίσθηση ότι το κλασικό μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης δεν είχε λειτουργήσει. Το εμπόριο δεν φαινόταν να είναι η «ατμομηχανή της ανάπτυξης». Το να επιτρέπεται στην αγορά να είναι το κύριο μέσο κατανομής των πόρων στον κόσμο δεν είχε οδηγήσει στην αργή διχοτέυση του πλούτου από τον πλούσιο Βορρά στο φτωχό Νότο. Αντίθετα, οι τεράστιες ανισότητες στην κατανομή του πλούτου ανάμεσα στο Βορρά και στο Νότο γίνονταν ακόμη μεγαλύτερες. Έτσι τα κράτη του Τρίτου Κόσμου ζήτησαν μια ριζική αναθεώρηση του διεθνούς πολιτικού συστήματος, που θα συμπεριλάμβανε τη ρύθμιση και τον υποβιβασμό του ρόλου της αγοράς, καθώς και την εισαγωγή δραστικών μηχανισμών ανακατανομής. Αυτό προκάλεσε τη σύγκρουση Βορρά-Νότου (βλ. Κεφάλαιο 7) και η ΝΔΟΤ έγινε ένα από τα σημαντικότερα θέματα της διεθνούς ατζέντας. Ως εκ τούτου αυξήθηκε το ενδιαφέρον για τους οικονομικούς παράγοντες, γιατί αυτή η σύγκρουση αφορούσε σαφώς τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να οργανωθεί η διεθνής οικονομία.

Τρίτον, πρέπει να αναφέρουμε τον πρωτοποριακό ρόλο που έπαιξαν συγκεκριμένα πρόσωπα στο να αναδειχτεί η θέση του υποτομέα της ΔΠΟ στον ακαδημαϊκό χώρο. Η Susan Strange, καθηγήτρια Διεθνών Σχέσεων, κάτοχος της έδρας Montague Burton στο London School of Economics, 1980-1990, επέκρινε τις Δ.Σ., όπως είδαμε, για την παραμέληση των οικονομικών παραγόντων. Συγκεκριμένα, επέστησε την προσοχή στη δυνατότητα να έχουν σοβαρές συνέπειες για το διεθνές πολιτικό σύστημα οι ταχύτατες αλλαγές που εμφανίζονταν στη διεθνή οικονομία. Δεν πίστευε



ότι εξασθενούσε ο ρόλος και η ισχύς του κράτους, όπως ισχυρίζονταν μερικοί. Αλλά υποστήριζε ότι ορισμένες μορφές ισχύος (η χρηματοοικονομική ισχύς και η ισχύς που προκύπτει από την αποκλειστική πρόσβαση σε συγκεκριμένους τύπους γνώσης) γίνονταν ολοένα σημαντικότερες και ότι θα έπρεπε να αναπτυχθούν νέοι μηχανισμοί για το χειρισμό αυτών των ταχύτατων αλλαγών. Προβάλλοντας αυτές τις ιδέες και επισημαίνοντας, όπως είχε κάνει ο E.H. Carr τριάντα χρόνια πριν από αυτήν, τις στενές σχέσεις που ανέκαθεν συνέδεαν τις διεθνείς οικονομικές διεργασίες με τους θεσμούς και τις διεθνείς πολιτικές διεργασίες με τους θεσμούς, η Susan Strange έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τους οικονομικούς παράγοντες στην επιστήμη των Δ.Σ. Πρέπει επίσης να αναφέρουμε τη συμβολή του Fred Hirsch. Ο Hirsch, ένας βρετανός οικονομολόγος που εργαζόταν για τη Διεθνή Τράπεζα στην Ουάσινγκτον κατά τη διάρκεια των κρίσεων στα μέσα της δεκαετίας του '70, επέστρεψε στο Ηνωμένο Βασίλειο για να ιδρύσει ένα τμήμα Διεθνών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Γουόρικ. Εκεί, η ΔΠΟ –και όχι η διεθνής πολιτική, ούτε η στρατηγική, ούτε η διεθνής ιστορία– αποτέλεσε εξαρχής τον πυρήνα του προγράμματος σπουδών.

### Η οικονομική ισχύς

Όπως αναφέραμε, ο E.H. Carr θεωρούσε την οικονομική ισχύ ως ένα σημαντικό στοιχείο της πολιτικής ισχύος. Αλλά τι είναι η οικονομική ισχύς; Η έννοια της «ηγεμονία» εμπεριέχει σιωπηρά την κατοχή υπολογίσιμης οικονομικής ισχύος. Θεωρούμε δεδομένο –ή τουλάχιστον αυτό κάναμε από τις επαναστάσεις του 1989 και μετά– ότι ο Ψυχρός Πόλεμος στρεφόταν γύρω από το ζήτημα της οικονομικής ισχύος: ότι, για την έκβασή του, η βιομηχανική και χρηματοοικονομική δύναμη των Ηνωμένων Πολιτειών έναντι της Σοβιετικής Ένωσης ήταν ένας κρίσιμος παράγοντας. Επίσης θεωρούμε δεδομένο ότι η αμφισβήτηση, από το Νότο, της μεταπολεμικής φιλελεύθερης οικονομικής τάξης που δημιουργήθηκε και διατηρήθηκε από το Βορρά στρεφόταν γύρω από την οικονομική ισχύ: επρόκειτο για την επιθυμία του Νότου

να αποκτήσει περισσότερη οικονομική ισχύ και για τη χρήση της οικονομικής ισχύος από το Βορρά για να καταπιεστεί αυτή η επιθυμία. Ωστόσο, έπειτα από ανάλυση, η έννοια της οικονομικής ισχύος αποδεικνύεται ότι είναι πολύ πιο περίπλοκη απ' ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Μπορούμε να ξεχωρίσουμε τουλάχιστον τρεις τύπους οικονομικής ισχύος.

Πρώτον, υπάρχουν εκείνοι οι τύποι οικονομικής ισχύος που σχετίζονται με την «πολεμική ικανότητα». Αυτή είναι η μορφή οικονομικής ισχύος που εξετάζεται κυρίως στα κείμενα στα οποία κυριαρχεί το δόγμα του ρεαλισμού ή του οικονομικού εθνικισμού. Η προσοχή επικεντρώνεται στη βιομηχανική παραγωγική δυνατότητα της χώρας, στο μέγεθος και στο επίπεδο των ικανοτήτων του πληθυσμού της, στο βαθμό της τεχνολογικής προόδου της και στο βαθμό στον οποίο έχει αυτάρκεια σε τρόφιμα και σε ζωτικής σημασίας πρώτες ύλες. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συμβάλλουν στην «πολεμική ικανότητα» ενός κράτους, δηλαδή στην ικανότητά του να επικρατήσει σε μια στρατιωτική σύγκρουση. Συνήθως προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα κράτη με εκτεταμένη εκβιομηχάνιση, που είναι και αρκετά μεγάλα ώστε να έχουν υψηλό βαθμό οικονομικής αυτάρκειας όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, είναι εκείνα που έχουν τις περισσότερες πιθανότητες να επικρατήσουν.<sup>9</sup>

Δεύτερον, υπάρχουν εκείνοι οι τύποι οικονομικής ισχύος που δε σχετίζονται άμεσα με την πολεμική ικανότητα, αλλά μπορεί να παράσχουν σε ένα κράτος ευρεία διεθνή επιρροή. Ορισμένα κράτη, για παράδειγμα, διαθέτουν «χρηματοοικονομική ισχύ» λόγω της δυνατότητάς τους να υποστηρίξουν ή να υπονομεύσουν το νόμισμα ενός άλλου κράτους, και λόγω της δυνατότητάς τους να βοηθήσουν ή να παρεμποδίσουν τα επενδυτικά σχέδια ενός άλλου κράτους. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει και τη δυνατότητα ενός κράτους να έχει ισχυρό λόγο στη λειτουργία διεθνών οικονομικών οργανισμών, όπως είναι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) ή η Διεθνή Τράπεζα. Ορισμένες χώρες έχουν

9. Βλ. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500-2000*, Fontana, Λονδίνο 1989, για τη λεπτομερέστερη και πειστικότερη, μέχρι σήμερα, ανάλυση της σημασίας που έχουν για την ιστορία «η οικονομική και τεχνολογική ρώμη».

«παραγωγική ισχύ» λόγω της ικανότητάς τους να κάνουν άμεσες επενδύσεις σε άλλες χώρες. Άλλες χώρες έχουν «ισχύ αγοράς» λόγω του ότι έχουν μια μεγάλη και επικερδή αγορά. Για να επιτευχθούν κάποιοι πολιτικοί ή οικονομικοί στόχοι, για παράδειγμα, μια χώρα με παραγωγική ισχύ θα μπορούσε να απειλήσει ότι θα απέτρεπε τις εταιρείες της από το να επενδύσουν σε μια άλλη χώρα. Ομοίως, μια χώρα με ισχύ αγοράς θα μπορούσε να επιβάλει δασμούς ή ποσοστώσεις στις εξαγωγές μιας άλλης χώρας, ή με άλλα μέσα να εμποδίσει ή να περιορίσει την πρόσβαση στη μεγάλη και επικερδή αγορά της, επιδιώκοντας τους δικούς της οικονομικούς και πολιτικούς στόχους.

Τρίτον, υπάρχουν εκείνοι οι τύποι οικονομικής ισχύος που προκύπτουν από συγκεκριμένα «δομικά» πλεονεκτήματα. Δεν πρόκειται για μια «ισχύ που προκύπτει από συσχετισμούς» (την ικανότητα που έχει το κράτος Α να ωθήσει το κράτος Β να κάνει κάτι που σε διαφορετική περίπτωση δε θα το έκανε), ούτε για την «ισχύ του Νονού» (την ικανότητα που έχει το κράτος Α να κάνει στο κράτος Β μια προσφορά που δεν μπορεί να την αρνηθεί). Πρόκειται μάλλον για την ικανότητα να προσδιοριστεί μια ατζέντα, να διαμορφωθεί το πλαίσιο και το περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνεται οποιαδήποτε απόφαση, να προσδιοριστούν οι δυνατότητες ή ένα φάσμα επιλογών. Η δομική ισχύς συνεπάγεται μάλλον την ασύνειδη παρά τη συνειδητή άσκηση ισχύος.<sup>10</sup> Για παράδειγμα, λέγεται μερικές φορές ότι, παρά τα ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών και του Προϋπολογισμού, καθώς και την πτώση της ανταγωνιστικότητας στη δεκαετία του '70 και του '80, οι Ηνωμένες Πολιτείες κατείχαν ακόμη και ασκούσαν τεράστια δομική ισχύ. Αυτό οφειλόταν σε ένα φάσμα παραγόντων, μεταξύ των οποίων ήταν η επιρροή των αμερικανικών εταιρειών στις πρακτικές των επιχειρήσεων, τα καταναλωτικά πρότυπα, οι αξίες, οι συμπεριφορές και οι προτιμήσεις σε παγκόσμια κλίμακα· ο πρωταγωνιστικός ρόλος τον οποίο παίζουν οι Ηνωμένες Πολιτείες στους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, που τους δίνει τη δυνατότητα να ασκούν έντονη επιρροή στον τρόπο με τον ο-

10. Για μια εξαιρετική γενική ανάλυση βλ. Steven Lukes, *Power: A Radical View*, Macmillan, Λονδίνο 1974.

ποίο λειτουργούν αυτοί οι οργανισμοί, στις πρακτικές στρατολόγησης, στο «ήθος» τους ή στη φιλοσοφία που τους καθοδηγεί, και το τεράστιο μέγεθος της αμερικανικής οικονομίας, που συχνά σημαίνει ότι, όπως είπε ένας οικονομολόγος, όταν η Αμερική φτερνίζεται, ο κόσμος κρυολογεί.

### Οικονομικοί παράγοντες

Όπως αναφέραμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, η παραδοχή ότι τα οικονομικά είναι σήμερα περισσότερο σημαντικά απ' όσο υπήρξαν οποτεδήποτε πριν είναι μάλλον κλισέ. Μπορεί να αληθεύει σε κάποιο βαθμό, αλλά αν θέλουμε να προχωρήσουμε παραπέρα, αν θέλουμε να κατανοήσουμε βαθύτερα τις οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις που διαμορφώνουν το σύγχρονο κόσμο, πρέπει να έχουμε μια πιο στέρεη γνώση της φύσης αυτής της δήλωσης. Όταν λέμε ότι σήμερα η οικονομία είναι πιο σημαντική απ' όσο υπήρξε οποτεδήποτε πριν, ο όρος «οικονομία» μπορεί να σημαίνει ένα ή περισσότερα από τα ακόλουθα τέσσερα πράγματα: τα οικονομικά μέσα, τους οικονομικούς στόχους, τις οικονομικές συνέπειες και τις οικονομικές αιτίες. Επομένως, μπορεί να σημαίνει ότι τα οικονομικά μέσα (οι δασμοί, οι ποσοτώσεις, ο χειρισμός του νομίσματος, η οικονομική βοήθεια, οι κυρώσεις) είναι σήμερα πιο σημαντικά· ή ότι οι οικονομικοί στόχοι (η πλήρης απασχόληση, ο χαμηλός πληθωρισμός, η πρόοδος, η «ανάπτυξη») έχουν γίνει περισσότερο σημαντικοί· ή ότι, σήμερα, οι πολιτικές και άλλες ενέργειες έχουν πολύ μεγαλύτερες οικονομικές προεκτάσεις ή συνέπειες· ή ότι μεγαλύτερος αριθμός σημαντικών πολιτικών ή άλλων ενεργειών και γεγονότων, όπου συμπεριλαμβάνεται η επίτευξη της ειρήνης και η έκρηξη του πολέμου, έχει οικονομικές αιτίες. Είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου αυτή την τετραπλή διάκριση όταν εξετάζουμε δηλώσεις για το ρόλο των οικονομικών παραγόντων στις σύγχρονες διεθνείς σχέσεις. Με αυτήν μπορεί κανείς, χωρίς πρόβλημα, να απαλλαγεί από πολλές κενολογίες που ακούει στις πολιτικές ομιλίες και στην τηλεόραση ή διαβάσει στον Τύπο.

## ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Baldwin, David, *Economic Statecraft*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1985, ιδίως τα Κεφάλαια 1-4, 7. Πλούσιο από εμπειρική άποψη και με αναλυτική οξυδέρκεια το κορυφαίο κείμενο για τα οικονομικά «εργαλεία» της εξωτερικής πολιτικής.

Carr, E.H., *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, δεύτερη έκδοση, Macmillan, Λονδίνο 1946, ιδίως το Κεφάλαιο 8. Το σημαντικότερο βιβλίο στον τομέα των Δ.Σ. Μια προκλητική, διεισδυτική και σκληρή επίθεση στην «ουτοπική» σκέψη της περιόδου του Μεσοπολέμου, που όμως, παραδόξως, παρουσιάζει έντονες ουτοπικές τάσεις. Έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή, έχει συχνά κατανοηθεί με εσφαλμένο τρόπο, και σε τελική ανάλυση είναι βαθιά «ατελής» έργο. Ένα ουσιώδες ανάγνωσμα για τον προσεκτικό αναγνώστη.

Gilpin, Robert, *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1985 [ελλην. έκδοση: *Η Πολιτική Οικονομία των Διεθνών Σχέσεων*, μτφρ.: Νικηφόρος Σταματάκης, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999], ιδίως το Κεφάλαιο 1. Το κορυφαίο αμερικανικό εγχειρίδιο στον τομέα της ΔΠΟ. Προβάλλει και υποστηρίζει την προοπτική του «καλοπροαίρετου μερκαντισμού». Περιεκτικό και οξυδερκές στις αναλύσεις του.

Garnett, John, «States, State-Centric Perspectives, and Interdependence Theory», στο J. Baylis - N.J. Rengger (επιμ.), *Dilemmas of World Politics*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1992. Μια λαμπρή επισκόπηση από μια εθνοκεντρική προοπτική.

Maddock, R., «The Global Political Economy», στο J. Baylis - N.J. Rengger (επιμ.), *Dilemmas of World Politics*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1992.

Pollard, Sidney, *The International Economy Since 1945*, Routledge, Λονδίνο 1997. Μια ιδιαίτερα ευκολοδιάβαστη και περιεκτική επισκόπηση των κυριότερων εξελίξεων στη διεθνή οικονομία από το 1945.

Strange, Susan, *States and Markets: An Introduction to International Political Economy*, δεύτερη έκδοση, Pinter, Λονδίνο 1995, ιδίως το Πρώτο Μέρος. Μια ιδιαίτερα ευκολοδιάβαστη ανάλυση από μια πρωτοπόρο του τομέα, βασισμένη στη σαραντάχρονη πείρα της στη διδασκαλία και στη συγγραφή.

Strange, Susan, «International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect», *International Affairs*, τόμ. 46, τχ. 2, 1970. Ένα πρωτοποριακό άρθρο, στο οποίο υποστηρίζεται η δημιουργία ενός ξεχωριστού τομέα της ΔΠΟ.

Underhill, Geoffrey R.D., «Conceptualizing the Changing Global Order», στο Richard Stubbs - Geoffrey R.D. Underhill (επιμ.), *Political Economy and the Changing Global Order*, Macmillan, Λονδίνο 1994.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

## ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ

Το πρώτο πράγμα που παρατηρούμε στον οικονομικό φιλελευθερισμό είναι ότι πρόκειται για ένα εξαιρετικά ευρύ δόγμα· ευρύτερο από τον οικονομικό εθνικισμό, και ακόμη κι από το μαρξισμό. Ο Adam Smith, ο David Ricardo, ο J.S. Mill, ο J.A. Hobson, ο J.M. Keynes, ο David Mitrany, ο Friedrich Hayek, ο J.K. Galbraith, ο Milton Friedman, ο Robert Keohane, όλοι αυτοί οι σπουδαίοι ειδικοί της πολιτικής οικονομίας θεωρούνται φιλελεύθεροι.

Αποτελούν μια ετερόκλητη ομάδα. Ο Smith, ο Ricardo, ο Hayek και ο Friedman υποστηρίζουν σθεναρά το laissez-faire, το ελεύθερο εμπόριο και την όσο το δυνατόν μικρότερη παρέμβαση του κράτους στη «φυσική» λειτουργία της οικονομίας. Αντιθέτως, ο Hobson, ο Keynes, ο Galbraith και ο Keohane υποστηρίζουν μια μάλλον εκτεταμένη κρατική παρέμβαση στην οικονομία, τόσο στο εσωτερικό ενός κράτους όσο και στο διεθνές επίπεδο.

Μάλιστα, μερικοί στοχαστές έχουν υποστηρίξει και το laissez-faire και την κρατική παρέμβαση. Για παράδειγμα ο Hobson και ο Keynes, στα πρώτα χρόνια των παράλληλων σταδιοδρομιών τους, ήταν θερμοί υποστηρικτές του laissez-faire και του ελεύθερου εμπορίου. Ωστόσο, πρώτα ο Hobson (τη δεκαετία του '10) και μετά ο Keynes (τη δεκαετία του '20) εγκατέλειψαν τις προηγούμενες πεποιθήσεις τους και έγιναν θιασώτες μιας «νέας», παρεμβατικής μορφής του φιλελευθερισμού.<sup>1</sup> Αυτή η στροφή στη σκέψη τους βασίστηκε σε μια ολοένα μεγαλύτερη επίγνωση του

1. J.M. Keynes, «My Early Beliefs», στο Donald Moggridge - Elizabeth Johnson (επιμ.), *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, X, *Essays in Biography*, Macmillan, Λονδίνο 1972, σ. 433-450· J.A. Hobson, *Confessions of an Economic Heretic*, George Allen and Unwin, Λονδίνο 1938.

γεγονότος, ότι ορισμένες βαθύτατες αλλαγές συντελούνταν στην παγκόσμια οικονομία.

Πρώτον, η επινόηση της γραμμής συναρμολόγησης είχε φέρει επανάσταση στην παραγωγή. Τα αγαθά μπορούσαν πλέον να κατασκευάζονται ταχύτερα, σε τεράστιες ποσότητες, για τη μαζική αγορά. Αυτή η καινοτομία επέτρεψε επίσης στις εταιρείες να μεγιστοποιήσουν τις «οικονομίες κλίμακας» και να αυξήσουν εντυπωσιακά την παραγωγικότητα. Σύμφωνα με το νόμο των οικονομικών κλίμακας, ως ένα σημείο, όσο μεγαλύτερη είναι η κλίμακα της παραγωγής τόσο χαμηλότερο είναι το κόστος κάθε παραγόμενης μονάδας (δηλαδή, τόσο χαμηλότερο είναι το οριακό κόστος). Αυτή η επαναστατική εξέλιξη, που αργότερα ονομάστηκε, κάπως μεροληπτικά, «φορντισμός», από το όνομα του μεγάλου αμερικανού κατασκευαστή αυτοκινήτων, σήμαινε την κατάκτηση της κατασκευής των περίπλοκων σύγχρονων μηχανημάτων σε μια σειρά ιδιαίτερα εξειδικευμένων και επαναλαμβανόμενων εργασιών. Κάθε εργάτης θα έπρεπε να προσηλωθεί στην εκτέλεση μιας από αυτές τις λεπτομερείς εργασίες. Η ικανότητά του, και ως εκ τούτου ο βαθμός της εκπαίδευσής του, έπρεπε να βρίσκεται απλώς σε στοιχειώδες επίπεδο. Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των εργατών χρειαζόταν γνώση της παραγωγικής διαδικασίας συνολικά ή των μηχανικών αρχών που εφαρμόζονταν. Συνεπώς, το κόστος ανά μονάδα θα μπορούσε να περιοριστεί σημαντικά. Αγαθά που παλαιότερα ήταν ακριβά, θα μπορούσαν να παραχθούν μαζικά για τη μαζική αγορά που μόλις αναδύοταν.

Αυτή η νέα τεχνική παραγωγής, που σύντομα έγινε η μέθοδος κατασκευής όλων των αγαθών -εκτός από τα πιο εξειδικευμένα και πολυτελή-, ήταν σε μεγάλο βαθμό εντάσεως κεφαλαίου. Αν και αύξησε την παραγωγικότητα της εργασίας (την απόδοση ανά εργάτη), οδήγησε επίσης στο πλεόνασμα μεγάλων τμημάτων του εργατικού δυναμικού (τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα). Επιπλέον, οι τεχνικές παραγωγής εντάσεως κεφαλαίου οδήγησαν στη συγκέντρωση του πλούτου σε ολοένα λιγότερα χέρια. Αυτή η εξέλιξη, εκτός από το ότι προκάλεσε ορισμένα ηθικά ερωτήματα σχετικά με τη δικαιοσύνη και τη δημοκρατία, είχε εκτεταμένες συνέπειες για την οικονομική σταθερότητα. Καθώς αυξάνεται η εισοδηματική ανισότητα, αυξάνεται και το ποσοστό της

συνολικής αποταμίευσης σε σχέση με την κατανάλωση, λόγω της ισχυρής τάσης των υψηλότερων εισοδηματικών κατηγοριών προς την αποταμίευση. Αλλά, αν η κατανάλωση δε συμβαδίζει με την παραγωγή, τι γίνεται με τα αγαθά που παράγονται στα εργοστάσια σε ολοένα μεγαλύτερες ποσότητες; Η απάντηση, σύμφωνα με τον Hobson και τον Keynes, ήταν πως δημιουργείται κάποιου είδους οικονομική κρίση. Για τον Hobson, αυτό εκδηλωνόταν με τον ιμπεριαλισμό, καθώς οι βιομήχανοι και οι κεφαλαιούχοι αναγκάζονταν όλο και πιο έντονα να στραφούν προς το εξωτερικό για να βρουν νέες αγορές και τομείς για επικερδείς επενδύσεις. Για τον Keynes, εκδηλωνόταν με την αύξηση των ανισορροπιών στην αγορά και με την ανάγκη να αναθεωρηθούν οι θεμελιώδεις αρχές της εσωτερικής και της διεθνούς οικονομικής πολιτικής.

Δεύτερον, τα μονοπώλια και τα καρτέλ γίνονταν όλο και πιο εξέχοντα χαρακτηριστικά του τοπίου της παγκόσμιας οικονομίας. Η συνεργασία μεταξύ των εταιρειών για το μοίρασμα των αγορών αντικαθιστούσε όλο και πιο πολύ τον μεταξύ τους ελεύθερο ανταγωνισμό στο πλαίσιο της αγοράς.

Τρίτον, η κλίμακα και η εξειδίκευση της διαφήμισης ανήλθαν σε νέα, πρωτόγνωρα ύψη. Τα στελέχη των επιχειρήσεων, ιδίως στην Αμερική, γρήγορα αντιλήφθηκαν τη διαφημιστική δύναμη των νέων μέσων μαζικής επικοινωνίας, όπως ήταν το ραδιόφωνο και η τηλεόραση. Με αυτά τα μέσα, η πληροφορία για τα προϊόντα μπορούσε να μεταδοθεί άμεσα σε ένα όλο και πιο πολυπληθές, και σε μεγάλο βαθμό δέσμιο, κοινό καταναλωτών. Οι τεχνικές πωλήσεων μπορούσαν να βελτιωθούν με την αξιοποίηση των πιο πρόσφατων ευρημάτων από τους τομείς της επιστημονικής έρευνας, όπως ήταν η συμπεριφορική ψυχολογία. Η νέα οικονομία είχε τα μέσα όχι μόνο να ικανοποιήσει τη ζήτηση, αλλά και να τη δημιουργήσει τεχνητά και να τη διατηρήσει.

Τέταρτον, ο Hobson και ο Keynes ανησύχσαν από την αυξανόμενη δυνατότητα των ξένων εταιρειών να κερδίσουν ένα αποφασιστικής σημασίας ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στις παγκόσμιες αγορές, επιβάλλοντας εξαντλητική δουλειά στο μη συνδikaλισμένο εργατικό δυναμικό τους (δηλαδή, εκμεταλλεζόμενες το εργατικό δυναμικό τους). Ο σχετικός βαθμός προστασίας που

παρείχε το κράτος στους εργάτες, στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας του, και η σχετική δύναμη του συνδικαλιστικού κινήματος από τη μια χώρα στην άλλη γινόταν ένας όλο και πιο σημαντικός παράγοντας της εθνικής ανταγωνιστικότητας. Καταπιέζοντας τα συνδικάτα και απορρίπτοντας τα αιτήματα των εργατών για δικαιώματα στην απασχόληση και ρυθμιστικούς κανόνες στο χώρο εργασίας, μερικές χώρες μπορούσαν να κρατήσουν σε χαμηλό επίπεδο το κόστος της εργασίας. Αυτό επέτρεφε στις εταιρείες τους να αποσπάσουν ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα έναντι των αντιπάλων τους, που λειτουργούσαν σε πιο ανθρώπινες, κοινωνικά προοδευτικές κοινωνίες.

Μια πέμπτη εξέλιξη ήταν η εντυπωσιακή επιτυχία ορισμένων χωρών στη συγκέντρωση τεράστιας βιομηχανικής δύναμης πίσω από ψηλά προστατευτικά τείχη. Αυτό ήταν αντίθετο με τα δόγματα των κλασικών οικονομικών, σύμφωνα με τα οποία τα βραχυπρόθεσμα οφέλη της παρέμβασης στις «φυσικές» διεργασίες της οικονομίας έχουν πάντοτε ένα υψηλό μακροπρόθεσμο τίμημα. Η εμπειρία του 19ου αιώνα στη Γερμανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν έδειξε κάτι τέτοιο.

Τελικά, σε μια εποχή μαζικής δημοκρατίας, οι κυβερνήσεις υποχρεώνονταν όλο και πιο πολύ να ανταποκριθούν στις διακυμάνσεις των οικονομικών αγαθών των πολιτών τους, ιδίως επειδή επηρέαζαν το επίπεδο της απασχόλησης. Ένα σημαντικό γεγονός, που δεν έχει εκτιμηθεί αρκετά, είναι ότι, μέχρι την επέκταση του δικαιώματος ψήφου τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, η ανεργία δεν είχε γίνει ένα ουσιώδες πολιτικό ζήτημα. Στο διάστημα μιας γενιάς έγινε ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της πολιτικής ατζέντας.

Αυτές οι έξι εξελίξεις οδήγησαν, μεταξύ άλλων, τον Hobson και τον Keynes στη σκέψη, ότι το κλασικό οικονομικό μοντέλο του «τέλειου ανταγωνισμού» ανάμεσα σε σχετικά μικρούς παραγωγούς ήταν ξεπερασμένο. Η οικονομική δραστηριότητα χαρακτηριζόταν πλέον από τον «ολιγοπωλιακό ανταγωνισμό», δηλαδή από τον ανταγωνισμό, και συχνά τη συνεργασία, ενός ολοένα μικρότερου αριθμού παραγωγών μεγάλης κλίμακας (των οποίων οι επιχειρήσεις, παρεμπιπτόντως, γίνονταν όλο και πιο διεθνείς στις προοπτικές τους). Η συνέπεια αυτού του γεγονό-

τος ήταν ότι το κράτος θα έπρεπε να αναλάβει μεγαλύτερες ευθύνες στην οικονομική σφαίρα, αν ο σκοπός του ήταν να προστατευτεί η ευημερία του καταναλωτή, του εργαζόμενου και του παραγωγού μικρής κλίμακας, και να επιτευχθούν οι στόχοι της ευημερίας της κοινωνίας ως όλου. Η αγορά, ως μέθοδος διάθεσης πόρων στην κοινωνία, ήταν κάθε άλλο παρά νεκρή. Αλλά δεν ήταν πλέον δυνατό να της επιτρέπεται να λειτουργεί με τον αχαλίνωτο τρόπο που υποστήριξαν οι εκπρόσωποι της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

### Κεντρικά χαρακτηριστικά

Με δεδομένη την ποικιλία της φιλελεύθερης σκέψης προκύπτει το ερώτημα: Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά της; Μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρία γενικά στοιχεία. Πρώτον, την πίστη στην αγορά ως το πιο αποτελεσματικό μέσο κατανομής των πόρων, ή τουλάχιστον ένα σχετικά αποτελεσματικό μέσο κατανομής των πόρων, αρκεί το κράτος να επιτελεί με επιτυχία το ρόλο του στην εγκαθίδρυση εκείνων των συνθηκών –για παράδειγμα, στην αποτροπή της ανάπτυξης των μονοπωλίων– από τις οποίες εξαρτάται η επιτυχής λειτουργία της αγοράς. Δεύτερον, ο ατομικισμός: η πεποίθηση ότι το άτομο είναι η βασική μονάδα της κοινωνίας και ότι η λυδία λίθος για κάθε σύνολο θεσμών είναι ο βαθμός στον οποίο προάγουν την ατομική ελευθερία και ευημερία (σε αντιδιαστολή με την ευημερία μιας φάτριας, μιας τάξης, μιας επιχειρηματικής ελίτ, μιας εθνικής ή κάποιας άλλης ομάδας). Τρίτον, ο σκεπτικισμός απέναντι στον κρατικό ή κεντρικό έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας. Μερικοί φιλελεύθεροι, «νέοι», «αριστεροί» ή φιλελεύθεροι «της ευημερίας», υποστηρίζουν ότι η διαχείριση και η ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας γίνεται όλο και πιο απαραίτητη στις σύγχρονες βιομηχανικές συνθήκες. Αλλά όλοι οι φιλελεύθεροι πιστεύουν ότι ο άμεσος κεντρικός έλεγχος της οικονομικής δραστηριότητας δικαιολογείται μόνο στις πιο ακραίες περιστάσεις –κατά τη διάρκεια πολέμου, για παράδειγμα, ή προστά σε μια σοβαρή κρίση της αγοράς–, όμως και πάλι μόνο προσωρινά.

Ωστόσο, πρέπει να είναι κανείς προσεκτικός ακόμη και με αυτή την πολύ χονδρική προσέγγιση των πραγμάτων. Για παράδειγμα, ο Mitrany θεωρείται γενικά ως ένας φιλελεύθερος θεωρητικός των διεθνών σχέσεων, αλλά το δικό του «λειτουργικό σύστημα ειρήνης» περιέχει πολύ μικρό πεδίο για τη δράση των δυνάμεων της αγοράς. Συμμεριζόταν τη μαρξιστική άποψη ότι η ελευθερία επιλογής σε μια καπιταλιστική κοινωνία σήμαινε ελευθερία εκμετάλλευσης. Δεν εμπιστευόταν την αγορά, αφού πίστευε ότι η αγορά ήταν μια όλο και πιο ασταθής και άδικη μέθοδος οικονομικής συναλλαγής. Ο Mitrany έβαλε στη θέση της αγοράς την επιστήμη. Πίστευε, συγκεκριμένα, ότι η παραγωγή και η κατανομή των αγαθών και των υπηρεσιών θα έπρεπε να βασίζεται σε λογικές, επιστημονικά αναγνωρίσιμες, «ανθρώπινες ανάγκες». Μόνο με αυτή την επαναστατική μέθοδο θα μπορούσαν να αποφευχθούν η αστάθεια και η αδικία που είχαν γίνει ένα ενδημικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας.<sup>2</sup> Σε ορισμένα από τα γραπτά του Hobson μπορεί να παρατηρηθεί μια παρόμοια δυσπιστία απέναντι στην αγορά και η πίστη στο «λογικό» οικονομικό σχεδιασμό. Μάλιστα, ο Hobson επεξέτεινε αυτή την πίστη στον κόσμο ως όλο στα σχέδιά του για τη διεθνή οικονομική διακυβέρνηση.<sup>3</sup>

Ωστόσο, είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι αυτοί οι δύο στοχαστές δεν ήταν κρατιστές: δεν έβλεπαν σαν ενός είδους πανάκεια την κρατική παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα και την οργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας από το κράτος. Οπωσδήποτε πίστευαν στη ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας και στο σχεδιασμό σε χώρους όπως οι επενδύσεις και η παραγωγή. Αλλά δεν πίστευαν ότι το κράτος θα έπρεπε να είναι το μόνο όργανο που θα επιτελούσε αυτές τις λειτουργίες. Αντίθετα, οραματίστηκαν έναν εκτεταμένο ρόλο για ειδικευμένες υπηρεσίες, δημόσιους φορείς, συνεταιρισμούς, ενώσεις και άλλες μη κρατικές οντότητες. Αυτά τα σώματα θα στελεχω-

2. Βλ. David Mitrany, *A Working Peace System*, ό.π.: του ίδιου, *The Functional Theory of Politics*, Martin Robertson, Λονδίνο 1975.

3. Βλ. David Long, «J.A. Hobson and Economic Internationalism», στο David Long - Peter Wilson (επιμ.), *Thinkers of the Twenty Years' Crisis*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995, σ. 179-183.

νονταν από ειδικούς εμπειρογνώμονες. Όπως πολλοί άλλοι της γενιάς τους, ο Mitrany και ο Hobson συμμερίζονταν τη φαβιανή πίστη στην ικανότητα του ειδικά εκπαιδευμένου τεχνικού εμπειρογνώμονα να επιλύει ένα πλήθος από τεχνολογικά, οικονομικά, κοινωνικά ή ακόμη και πολιτικά προβλήματα.

Λόγω της δυσπιστίας τους απέναντι στην αγορά και της πίστης τους σε ορισμένες μορφές οικονομικού σχεδιασμού, κάποιοι συγγραφείς αρνούνται να τους θεωρήσουν γνήσια μέλη της φιλελεύθερης παράδοσης.<sup>4</sup> Σε μεγάλο βαθμό, το ζήτημα είναι πού χαράσσει κανείς τη γραμμή ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και στο ρεφορμιστικό σοσιαλισμό: μια γραμμή που έγινε πολύ ασαφής από την αναζωογόνηση (κάποιοι θα έλεγαν την υποβάθμιση) του φιλελεύθερου δόγματος στις αρχές του 20ού αιώνα από στοχαστές όπως ο Hobson, ο Mitrany και, ιδιαίτερα, ο Keynes. Η γενική άποψη, ωστόσο, είναι ότι θα έπρεπε να θεωρούνται φιλελεύθεροι λόγω της πίστης τους στο μελιωρισμό και στη δυνατότητα της μεταρρύθμισης χωρίς επανάσταση, λόγω της πίστης τους στον «πλουραλισμό» – δηλαδή την πολυσυλλεκτική διακυβέρνηση της ανθρώπινης κοινωνίας – και επειδή η έσχατη μονάδα της ανάλυσής τους ήταν το άτομο. Για αυτούς, όπως και για άλλους συγγραφείς της φιλελεύθερης παράδοσης, η ευημερία του ατόμου ήταν αυτή που είχε σημασία, και οποιαδήποτε αξία είχαν οι διάφορες ομάδες και ενώσεις που πρότειναν ήταν ένα παράπλευρο προϊόν της επιτυχίας τους να εξασφαλίσουν την ευημερία του ανθρώπου ως ατόμου.

### Κλασικός Φιλελευθερισμός

Οι ρίζες των περισσότερων φιλελεύθερων ιδεών μπορούν να βρεθούν στον κλασικό φιλελευθερισμό, που γεννήθηκε με τα γραπτά του Adam Smith στα τέλη του 18ου αιώνα. Είναι σημαντικό να καταλάβουμε αυτό το δόγμα, αν θέλουμε να καταλάβουμε τις μεταγενέστερες φιλελεύθερες θεωρίες.

Οι κλασικοί φιλελεύθεροι μοιράζονται έξι κεντρικές πεποιθή-

4. Βλ. Razeen Sally, *Classical Liberalism and International Economic Order*, Routledge, Λονδίνο 1998.

σεις. Πρώτον, υποστηρίζουν ότι υπάρχουν νόμοι της ανθρώπινης συμπεριφοράς συγκρίσιμοι με τους νόμους της φύσης. Όπως ακριβώς υπάρχουν αντικειμενικά φυσικοί νόμοι, για παράδειγμα ο νόμος της βαρύτητας, έτσι υπάρχουν αντικειμενικά και κοινωνικοί νόμοι, για παράδειγμα οι νόμοι της προσφοράς και της ζήτησης. Αυτοί οι νόμοι είναι αντικειμενικοί επειδή δεν είναι προϊόντα της σκέψης ή της συνείδησης, δεν είναι «κοινωνικά αναπαραγόμενες» συμπεριφορές, αξίες ή νόρμες. Μάλλον υπάρχουν έξω από εμάς, ακόμη κι όταν «παράλογες» κυβερνήσεις ίσως επιλέγουν μερικές φορές να τους «καταπιέζουν» (όπως έκαναν κατά την περίοδο του «μερκαντιλισμού» – βλ. Κεφάλαιο 3). Η λέξη «παράλογες» είναι σημαντική. Σύμφωνα με τους εκπροσώπους του κλασικού φιλελευθερισμού, αυτοί οι νόμοι όχι μόνο υπάρχουν, αλλά είναι δυνατό να ανακαλυφθούν με τη λογική. Οι κυβερνήσεις και οι κοινωνίες που δεν έκαναν καμία προσπάθεια να τους ανακαλύψουν, ή τους αγνόησαν, λειτούργησαν, γι' αυτό το λόγο, παράλογα. Για παράδειγμα: όπως ακριβώς θα ήταν παράλογο να αγνοεί κανείς τους νόμους της φυσικής όταν κατασκευάζει μια γέφυρα, έτσι θα ήταν παράλογο, κατά τους κλασικούς φιλελεύθερους, να αγνοεί κανείς τους νόμους των οικονομικών όταν προσπαθεί να δημιουργήσει πλούτο. Αν αγνοηθούν οι νόμοι της φυσικής όταν κατασκευάζεται μια γέφυρα, η γέφυρα θα καταρρεύσει. Αν αγνοηθούν οι νόμοι των οικονομικών όταν επιδιώκεται η απόκτηση πλούτου, το αποτέλεσμα θα είναι η φτώχεια. Επειδή οι εκπρόσωποι του κλασικού φιλελευθερισμού πιστεύουν στην ύπαρξη τέτοιων νόμων, ο κλασικός φιλελευθερισμός έχει ονομαστεί «θεωρία κοινωνικής φυσικής».

Δεύτερον, οι εκπρόσωποι του κλασικού φιλελευθερισμού υποστηρίζουν ότι ο πλούτος συνίσταται στην παραγωγή, και ιδίως στη βιομηχανική παραγωγή. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την άποψη του μερκαντιλισμού, σύμφωνα με την οποία ο πλούτος συνίσταται στα πολύτιμα μέταλλα. Η σημασία αυτής της διαφωνίας είναι πολύ μεγάλη. Ενώ για τους μερκαντιλιστές ο πλούτος ήταν πεπερασμένος, για τους εκπροσώπους του κλασικού φιλελευθερισμού είναι απεριόριστος, τουλάχιστον κατ' αρχήν. Ο κόσμος έχει μόνο μια πεπερασμένη ποσότητα πολύτιμων μετάλλων, ενώ το μόνο όριο των αγαθών και των υπηρεσιών που μπο-



ρούν να προσφερθούν είναι η ανθρώπινη φαντασία και επινοητικότητα. Αυτή η πεποίθηση έχει βαθιές κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Για τους μερκαντιστές, η οικονομία είναι ένας αγώνας για τον πλούτο – ένα «παιγνίδι μηδενικού αθροίσματος». Για τους εκπροσώπους του κλασικού φιλελευθερισμού, η οικονομία είναι μια δραστηριότητα ανταγωνισμού, το αποτέλεσμα της οποίας είναι πλούτος για όλους – ένα «παιγνίδι θετικού αθροίσματος».

Μια τρίτη πεποίθηση του κλασικού φιλελευθερισμού είναι ότι το ατομικό συμφέρον παίζει κεντρικό ρόλο στη λειτουργία αυτών των οικονομικών νόμων. Ο Smith είχε την αίσθηση ότι το ατομικό συμφέρον καθ' εαυτό δεν ήταν κάτι καλό. Μάλιστα, στο περίφημο έργο του *The Wealth of Nations* υπάρχει ένα πλήθος αναφορών στη «μοχθηρή απληστία» της ανερχόμενης τάξης των εμπόρων και, εξαιτίας αυτής της απληστίας, στην «ακαταλληλότητα» αυτής της τάξης για το έργο της διακυβέρνησης. Εντούτοις, αν και το ατομικό συμφέρον καθ' εαυτό δεν είναι κάτι καλό, η επιδίωξή του έχει κοινωνική αξία: η αχαλίνωτη επιδίωξη του οικονομικού ατομικού συμφέροντος, από τους καταναλωτές και τους παραγωγούς, οδηγεί, μέσω της λειτουργίας της αγοράς, στην πιο αποδοτική κατανομή των πόρων στην κοινωνία ως όλο. Σε ένα απόσπασμα με χαρακτηριστική διεισδυτικότητα και γλαφυρότητα, ο Smith περιγράφει την ιδέα του ως εξής: «Το δέιπνο μας δε μας το προσφέρει η φιλάνθρωπία του κρεοπώλη, του ζυθοποιού ή του αρτοποιού, αλλά η φροντίδα τους για το ατομικό τους συμφέρον. Δεν απευθυνόμαστε στην ανθρωπιά τους, αλλά στην ιδιοτέλειά τους, και ποτέ δεν τους μιλάμε για τις ανάγκες μας, αλλά για τα οφέλη τους».<sup>5</sup>

Τέταρτον, οι εκπρόσωποι του κλασικού φιλελευθερισμού υπογραμμίζουν επίσης τη σημασία της ειδίκευσης μέσω μιας διαίρεσης της εργασίας. Αυτό μπορεί να λειτουργήσει τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Τα άτομα θα έπρεπε να παράγουν εκείνα τα αγαθά, για την παραγωγή των οποίων έχουν τη μεγαλύτερη ικανότητα, και να τα ανταλλάσσουν στο χώρο της αγοράς. Με αυτό τον τρόπο αυξάνονται η παραγωγή και η κατα-

5. Αναφέρεται στο Robert Heilbroner, *The Worldly Philosophers*, Penguin, Λονδίνο 1983, σ. 43.

νάλωση. Ομοίως, τα έθνη θα έπρεπε να επικεντρώσουν το ενδιαφέρον τους στο να παράγουν εκείνα τα αγαθά, για την παραγωγή των οποίων είναι πιο ικανά, και να τα ανταλλάσσουν στο χώρο της διεθνούς αγοράς. Υπό το φως αυτής της ιδέας, ο David Ricardo ανέπτυξε την έννοια του «συγκριτικού πλεονεκτήματος», την οποία περιέγραψε με το περίφημο παράδειγμα του πορτογαλικού κρασιού και του αγγλικού υφάσματος. Μολονότι η Πορτογαλία ήταν πιο αποτελεσματική στην παραγωγή και των δύο αυτών αγαθών, ο Ricardo υποστήριξε ότι θα ήταν καλύτερο για την ευημερία τόσο της Πορτογαλίας όσο και της Αγγλίας, και μάλιστα για την ευημερία όλου του κόσμου, αν η Πορτογαλία επικεντρωνόταν στην παραγωγή κρασιού και η Αγγλία στην παραγωγή υφάσματος. Αν και η Πορτογαλία είχε ένα απόλυτο πλεονέκτημα στην παραγωγή και των δύο αγαθών, η Αγγλία είχε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα στην παραγωγή υφάσματος. Ο λόγος ήταν απλός. Μολονότι το κλίμα απαγόρευε στην Αγγλία να γίνει μια αποτελεσματική οινοπαραγωγός χώρα, οι ικανότητες, η επινοητικότητα και η επιμέλεια των εργατών της έδειχναν ότι θα μπορούσε να είναι αποτελεσματική στην παραγωγή υφάσματος, αν και όχι εξίσου αποτελεσματική –τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα– με την Πορτογαλία. Το να βασίζεται η παραγωγή στο συγκριτικό, και όχι στο απόλυτο, πλεονέκτημα θα οδηγούσε στη μεγιστοποίηση της συνολικής παραγωγής.<sup>6</sup>

Πέμπτον, οι εκπρόσωποι του κλασικού φιλελευθερισμού υποστηρίζουν ότι η μέγιστη αποτελεσματικότητα δεν είναι το μόνο όφελος του *laissez-faire* και του ελεύθερου εμπορίου. Δύο άλλα οφέλη είναι η μέγιστη ελευθερία και η ειρήνη. Η ελευθερία επιτυγχάνεται επειδή τα άτομα είναι απολύτως ελεύθερα να επιδιώξουν την ικανοποίηση των συμφερόντων τους όπως εκείνα τα ορίζουν: ο Adam Smith δεν ονόμασε χωρίς λόγο την οικονομία της αγοράς ως «το σύστημα της τέλει ελευθερίας». Η ειρήνη επιτυγχάνεται επειδή η «αρμονία των συμφερόντων», που είναι εγγενής στη φύση, αφήνεται να εκδηλωθεί ανεμπόδιστη από οποιαδήποτε ανάμειξη του κράτους.

6. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση βλ. Robert Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1987, σ. 26-31, 172-180.



Τέλος, οι εκπρόσωποι του κλασικού φιλελευθερισμού υπερασπίζονται την ελάχιστη παρουσία του κράτους, το κράτος «νυχτοφύλακα». Τον 18ο και τον 19ο αιώνα πολλοί φιλελεύθεροι θεωρούσαν το κράτος συνώνυμο του «προνομίου», των γαιοκτημόνων αριστοκρατών, της διαφθοράς και του μερκαντιλισμού. Όπως οι διανοούμενοι που εκπροσωπούν την ανερχόμενη τάξη των εμπόρων, ο Smith και ο Ricardo ήθελαν, μεταξύ άλλων, να μειώσουν το ρόλο του κράτους στο απόλυτως ελάχιστο. Ωστόσο, δεν αληθεύει ότι υποστήριζαν την απόλυτη απουσία του κράτους. Υπήρχαν ορισμένες λειτουργίες, ουσιώδεις για την κίνηση της αγοράς, τις οποίες μόνο το κράτος μπορούσε να επιτελέσει, για παράδειγμα η εξασφάλιση του νόμου και της τάξης, της άμυνας, της προστασίας των «αναπαλλοτρίωτων» δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας, και η διατήρηση της αξίας του νομίσματος.

#### «Ο διεθνής άνθρωπος»: Richard Cobden

Ο κυριότερος εκφραστής του κλασικού φιλελεύθερου δόγματος ότι το ελεύθερο εμπόριο οδηγεί στην ειρήνη είναι ο Richard Cobden. Μάλιστα, συχνά θεωρείται ότι αυτός ήταν ο πρώτος που πολιτικοποίησε το δόγμα του Smith, αφού αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στο να περιγράφει και να διαδίδει τα πολιτικά πλεονεκτήματα που πηγάζαν από το laissez-faire και το ελεύθερο εμπόριο. Μέλος του κοινοβουλίου για το Στόκπορτ (και αργότερα για το Κάμντεν Τάουν) και ηγέτης, μαζί με τον John Bright, των «Καπιταλιστών του Μάντσεστερ» και του Συνδέσμου κατά του Νόμου περί Σίτου, ο Cobden υποστήριξε ότι η σημαντικότερη προϋπόθεση για τη διεθνή ειρήνη ήταν το ανεμπόδιο εμπόριο μεταξύ των εθνών.

Προέβαλε δύο επιχειρήματα. Πρώτον, όπως ο Smith και ο Ricardo πριν από αυτόν, υποστήριξε ότι το εμπόριο έκανε τις κοινωνίες να εξαρτώνται αμοιβαία η μία από την άλλη. Το εμπόριο συνέδεε τα έθνη σε μια κοινή προσπάθεια –την κοινή προσπάθεια για τη μεγιστοποίηση των συναλλαγών και του πλούτου. Η ειρήνη θα προέκυπτε ως αποτέλεσμα, αφού όλα τα κράτη θα ωφελούνταν από ένα σύστημα ελεύθερου εμπορίου. Δε

θα συνέφερε κανένα κράτος να σπάσει αυτούς τους ωφέλιμους δεσμούς αρχίζοντας έναν πόλεμο. Ο Cobden είχε την αίσθηση ότι το ελεύθερο εμπόριο δεν ήταν τίποτε λιγότερο από έναν θεϊκό νόμο: «Η μία χώρα έχει βαμβάκι, μια άλλη έχει κρασί, μια άλλη έχει άνθρακας, κάτι που αποδεικνύει ότι, σύμφωνα με τη Θεϊκή Τάξη των πραγμάτων, οι άνθρωποι θα έπρεπε να συναδελφωθούν και να ανταλλάσσουν τα αγαθά τους, κι έτσι να στηρίξουν την Ειρήνη και την Καλοσύνη στη Γη».<sup>7</sup> Ο Cobden περιέγραφε επίσης το ελεύθερο εμπόριο με χαρακτηριστικά στομφώδεις όρους, ως τη «διπλωματία του Θεού» και τη «μεγάλη πανάκεια». Το ελεύθερο εμπόριο έφερνε όχι μόνο την ειρήνη αλλά και την ευμάρεια, την ελευθερία, την ηθική βελτίωση και τον πολιτισμό.

Αλλά το ελεύθερο εμπόριο έφερε την ειρήνη με έναν άλλο τρόπο. Στον πυρήνα της θεωρίας του Cobden βρίσκεται αυτό που ο Kenneth Waltz ονόμασε «δεύτερο επίπεδο» (second image) της ανάλυσης των διεθνών σχέσεων: η ιδέα ότι ο πόλεμος είναι προϊόν της εσωτερικής δομής ή θεσμός του κράτους.<sup>8</sup> Ο Cobden πίστευε ότι η σύγκρουση και ο πόλεμος ήταν μια συνωμοσία της αριστοκρατικής άρχουσας τάξης. Κατά την άποψη του Cobden, αυτή η τάξη είχε συμφέρον από το μονοπώλιο, τον προστατευτισμό, την αποικιοκρατία, την ισορροπία της ισχύος και την εξωτερική παρέμβαση. Κι αυτά τα πράγματα οδηγούσαν στο διεθνή φθόνο, στην εχθρότητα και, τελικά, στον πόλεμο – από τον οποίο κανένας δεν ωφελούνταν εκτός από τις άρχουσες τάξεις.

Οι εξαιρετικά περιοριστικοί νόμοι περί σίτου ήταν το πιο χαρακτηριστικό σύμβολο της παλαιάς τάξης. Αυτός ο υψηλός δασμός στα εισαγόμενα σιτηρά δεν προκάλεσε μόνο εχθρότητα και αντιδράσεις από τις χώρες που εξήγγαν σιτηρά, αλλά επίσης οδήγησε στην άνοδο του κόστους λειτουργίας της ντόπιας βιομηχανίας· προκάλεσε έλλειψη της στερλίνας στο εξωτερικό, κι έτσι αποτέλεσε εμπόδιο για τους βρετανούς εξαγωγείς· γέμισε τις τσέπες της άρχουσας ελίτ, κι έτσι παγίωσε την ισχύ της· επέτρεψε

7. Αναφέρεται στο Peter Cain, «Capitalism, War and Internationalism in the Thought of Richard Cobden», *British Journal of International Studies*, τόμ. 5, 1979, σ. 240.

8. Kenneth Waltz, *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1959.

στην άρχουσα ελίτ να συνεχίσει τις στρατιωτικές, αποικιακές και διπλωματικές περιπέτειές της, οι οποίες, αφού δεν απέφεραν κέρδη, βύθιζαν τη χώρα όλο και πιο πολύ στα χρέη. Επιπλέον, η εμπλοκή σε πόλεμο βοηθούσε την άρχουσα τάξη να δικαιολογήσει τις αυξήσεις στη φορολόγηση, κάτι που απομυζούσε ακόμη πιο πολύ τα κεφάλαια που ήταν διαθέσιμα για επενδύσεις σε πιο χρήσιμα από κοινωνική άποψη αγαθά, όπως και για τη παραγωγή τέτοιων αγαθών.

Ο Cobden υποστήριζε ότι οι ελεύθερες συναλλαγές θα κλόνιζαν την πολιτική κυριαρχία της παλαιάς τάξης. Οι περιορισμοί στο εμπόριο θα ξεριζώνονταν και οι παρεμβάσεις, η ανάμειξη και οι πιέσεις του κράτους θα εκτοπίζονταν από την αρχή: «όσο το δυνατόν λιγότερες επαφές μεταξύ των κυβερνήσεων, όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σύνδεση μεταξύ των εθνών του κόσμου».<sup>9</sup>

#### Η επίδραση του Οικονομικού Φιλελευθερισμού

Ο οικονομικός φιλελευθερισμός άσκησε σημαντική επίδραση, αν και όχι στην αμιγή μορφή που υποστήριξε ο Cobden. Κατ' αρχάς, το ελεύθερο εμπόριο έγινε ένας από τους κεντρικούς στόχους της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής από το 1846 μέχρι το 1880. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η Βρετανία είχε πολύ μεγαλύτερη επιρροή σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη δύναμη στη διαμόρφωση της διεθνούς οικονομικής τάξης. Άλλες χώρες, προηγμένες και καθυστερημένες, ενθαρρύνθηκαν και δελεάστηκαν να ανοίξουν τις αγορές τους. Ο κανόνας του χρυσού εξασφάλιζε τη διεθνή οικονομική σταθερότητα, αν και ορισμένες φορές αυτό είχε ένα υψηλό κοινωνικό τίμημα στο εσωτερικό (βλ. Κεφάλαιο 5). Ο κόσμος, από πλευράς οικονομικής ισχύος, πήγαινε από το καλό στο καλύτερο κάτω από την «καλοπροαίρετη οικονομική μονοκρατορία» του Σίτι του Λονδίνου.<sup>10</sup>

9. Αναφέρεται στο P.J. Cain, «Capitalism, War and Internationalism», ό.π., σ. 238.

10. Βλ. E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis*, ό.π.: του ίδιου, *The New Society*, ό.π., κεφ. 3 και 5· του ίδιου, *Nationalism and After*, Macmillan, Λονδίνο 1945, σ. 6-17.

Δεύτερον, από τη δεκαετία του 1880 και μετά εμφανίστηκε μια γενική στροφή προς τον προστατευτισμό, ιδιαίτερα σε σχέση με τις αποικιακές κτήσεις. Το ελεύθερο εμπόριο διακόπηκε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Όλες οι μεγάλες εμπολέμες δυνάμεις εισήγαγαν οικονομικούς ελέγχους, όπως ήταν ο σχεδιασμός για την παραγωγή υλών ζωτικής σημασίας για τον πόλεμο. Ωστόσο, το status του laissez-faire και του ελεύθερου εμπορίου, ως της φυσικής μεθόδου οικονομικής οργάνωσης, δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά. Το τρίτο από τα «Δεκατέσσερα Σημεία» του προέδρου Wilson ήταν ένα κάλεσμα για την εξάλειψη, όσο ήταν δυνατόν, των οικονομικών φραγμών μεταξύ των εθνών. Εντούτοις, παρά την ευρύτατη θεωρητική υποστήριξη αυτών των αρχών, οι περισσότερες χώρες, λόγω της καταστροφής που είχαν υποστεί κατά τη διάρκεια του πολέμου και της πολιτικής ανάγκης να δώσουν προτεραιότητα στην απασχόληση, δυσκολεύονταν να τις εφαρμόσουν πρακτικά. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι τα διαβόητα άρθρα της Συνθήκης των Βερσαλλιών για τις αποζημιώσεις ήταν διαμετρικά αντίθετα με την αρχή του ελεύθερου εμπορίου: για την ακρίβεια, ήταν μια οπισθοδρόμηση προς τη σκοτεινή εποχή του μερκαντισμού.<sup>11</sup> Επιπλέον, το νέο σύστημα είχε εξαρχής έναν σημαντικό αποστάτη. Η μπολσεβίκικη Ρωσία κατήγγειλε όλες τις Συνθήκες, συμπεριλαμβανομένων των οικονομικών, ως όργανα του καπιταλισμού, και καταδίκασε το ελεύθερο εμπόριο ως το δόγμα των αστικών ιμπεριαλιστικών δυνάμεων.

11. Αποζημιώσεις ονομάζονται οι οικονομικές κυρώσεις που επιβάλλονται παραδοσιακά από τις νικήτριες δυνάμεις στις ηττημένες δυνάμεις ως επανόρθωση για τις καταστροφές που προκάλεσε ο πόλεμος. Τα άρθρα της Συνθήκης των Βερσαλλιών για τις αποζημιώσεις ήταν αιτία βαθιάς πικρίας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Απαιτήθηκε από τη Γερμανία να πληρώσει το τεράστιο ποσό των 6.500 εκατομμυρίων λιρών, το οποίο ο Keynes, όπως είναι γνωστό, καταδίκασε ως αβάσταχτο και, σε μια παγιόσμια οικονομία που χαρακτηριζόταν από την αλληλεξάρτηση, αντιπαραγωγικό. Από τους συμμάχους της Γερμανίας απαιτήθηκε επίσης να καταβάλουν ποσά που παρέλυναν την οικονομία τους. Στα χρέη οφειλόταν εν μέρει η οικονομική κατάρρευση και ο επακόλουθος νομισματικός πληθωρισμός στη Γερμανία και στην Αυστρία το 1923 και το 1929. Έπειτα από αυτές τις κρίσεις, οι πληρωμές επαναπρογραμματίστηκαν στο Σχέδιο Dawes το 1924 και στο Σχέδιο Young το 1929, αλλά ουσιαστικά εγκαταλείφθηκαν μετά το Πρωτόκολλο της Λωζάννης το 1932.

Τρίτον, ο οικονομικός φιλελευθερισμός εξελίχθηκε σε ένα ουσιώδες τμήμα της διπλωματίας του υπουργού Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών κατά τη δεκαετία του '40 Cordell Hull, και η διεθνής οικονομική τάξη που διαμορφώθηκε μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο θεμελιώθηκε στις αρχές: «ανοικτότητα», εξάλειψη των διακρίσεων, πολυμέρεια και μετατρεψιμότητα των νομισμάτων. Περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο που συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις στο Ντάμπαρτον Όουκς, στο Σαν Φρανσίσκο, στο Μπρέτον Γουντς και στην Αβάνα, ο Hull διατήρησε την πίστη του στο κλασικό όραμα του φιλελευθερισμού. Αυτό ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τον Keynes, τον κύριο βρετανό διαπραγματευτή, που υπερασπίστηκε, μεταξύ άλλων, τις κρατικές συναλλαγές στα αγαθά, τα διεθνή καρτέλ για τα «αναγκαία» βιομηχανικά προϊόντα, και τους ποσοτικούς περιορισμούς στις εισαγωγές για τα μη ουσιώδη βιομηχανικά προϊόντα.

Αυτό που ο John Gerrard Ruggie ονόμασε «συμβιβασμό του εμπεδωμένου φιλελευθερισμού (embedded liberalism)» έγινε ο ακρογωνιαίος λίθος της διεθνούς οικονομικής τάξης από το 1945.<sup>12</sup> Παρά τις νίκες της Νέας Δεξιάς στο πεδίο των ιδεών κατά τη δεκαετία του '80, και τη συνακόλουθη απορύθμιση πολλών πτυχών της οικονομικής ζωής –ιδίως των χρηματαγορών– σε όλο τον κόσμο, η πολυμερής διαχείριση της διεθνούς αγοράς, μέσω μιας ευρείας ποικιλίας διεθνών οργανισμών και συμφωνιών, παραμένει η κυρίαρχη νόρμα του συστήματος. Μπορεί να είναι συζητήσιμη η ακριβής αναλογία μεταξύ «κράτους» και «αγοράς» στην τρέχουσα διαμόρφωση του διεθνούς οικονομικού συστήματος, αλλά δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί ο κεντρικός ρόλος των φιλελεύθερων ιδεών, του ενός ή του άλλου είδους. Μάλιστα, με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση του σο-

12. Αυτή η διαδικασία περιλάμβανε την ενσωμάτωση της λειτουργίας των διεθνών δυνάμεων της αγοράς σε ένα πολύπλευρα συμφωνημένο σύστημα αρχών και κανόνων. Ήταν μια προσπάθεια να αποφευχθεί, αφενός, η εξάρτηση της εσωτερικής οικονομικής ζωής από τη σταθερότητα της συναλλαγματικής ισοτιμίας και, αφετέρου, η θυσία της διεθνούς σταθερότητας στο βωμό της εσωτερικής πολιτικής αυτονομίας. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Κεφάλαιο 5 και John Gerard Ruggie, «International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order», *International Organization*, τόμ. 36, 1982.

βιετικού κομμουνισμού, ο Francis Fukuyama προέβαλε την «ακλόνητη νίκη» του οικονομικού φιλελευθερισμού ως ένα κεντρικό τμήμα της θέσης του για το «Τέλος της Ιστορίας».<sup>13</sup>

Οπωσδήποτε είναι αλήθεια ότι, προς το παρόν, ο οικονομικός φιλελευθερισμός δεν έχει κανέναν σοβαρό ιδεολογικό αντίπαλο. Αλλά η τολμηρή θέση του Fukuyama πρέπει να τροποποιηθεί τουλάχιστον από δύο απόψεις.

Πρώτον, πρέπει να επισημανθεί ότι ο οικονομικός φιλελευθερισμός έχει μια μεγάλη ποικιλία μορφών. Ο επιθετικά «ατομικιστικός καπιταλισμός» των Ηνωμένων Πολιτειών (όπου το ιδιωτικό κέρδος έρχεται πρώτο και η ευημερία του έθνους είναι ένα παράπλευρο προϊόν) μπορεί να αντιπαραβληθεί με το «συλλογικό καπιταλισμό» της Ιαπωνίας και των χωρών της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας που πρόσφατα άρχισαν να εκβιομηχανίζονται (όπου το έθνος έρχεται πρώτο και το ιδιωτικό κέρδος δεύτερο). Αυτό, με τη σειρά του, μπορεί να αντιπαραβληθεί με τον «καπιταλισμό πρόνοιας» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που χαρακτηρίζεται από ένα κοινωνικό συμβόλαιο μεταξύ του κεφαλαίου, των εργαζομένων και του κράτους (αν και θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτός ο καπιταλισμός έχει υποστεί σημαντική διάβρωση τα τελευταία χρόνια με την επικράτηση της λογικής της ελεύθερης αγοράς και τον ολοένα ταχύτερο ρυθμό της παγκοσμιοποίησης).

Δεύτερον, πρέπει να διακρίνεται ο οικονομικός φιλελευθερισμός στη θεωρία από τον οικονομικό φιλελευθερισμό στην πράξη. Μολονότι σχεδόν όλοι οι πολιτικοί ηγέτες του κόσμου εκθειάζουν τις αρετές του ελεύθερου εμπορίου, κάθε κυβέρνηση, χωρίς εξαίρεση, προστατεύει την εσωτερική της αγορά από τον ξένο ανταγωνισμό σε μικρότερο ή (συνήθως) μεγαλύτερο βαθμό. Υπάρχει λοιπόν ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα στη ρητορική και στην πραγματικότητα του οικονομικού φιλελευθερισμού.<sup>14</sup>

13. Francis Fukuyama, «The End of History?», *The National Interest*, τόμ. 16, καλοκαίρι 1989, σ. 3-18.

14. Βλ. Chris Brown, «“Really Existing Liberalism” and International Order», *Millennium: Journal of International Studies*, τόμ. 21, τχ. 3, 1992.

### Η επικράτηση του προστατευτισμού

Ένας από τους κύριους θεσμούς της μεταπολεμικής τάξης, η Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT - ΓΣΔΕ), είχε μεγάλη επιτυχία στον περιορισμό των δασμών των βιομηχανικών αγαθών (βλ. Κεφάλαιο 6). Ωστόσο, τη θέση τους πήρε ένα ευρύ φάσμα μη δασμολογικών φραγμών (NTBs - non-tariff barriers), οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν τους αυτοπεριορισμούς των εξαγωγών (VERs - voluntary export restraints), τις συμφωνίες για ομαλές συνθήκες λειτουργίας της αγοράς (OMAs - orderly marketing agreements), τους λεγόμενους νόμους αντντάμπινγκ και νόμους αδειοδότησης, καθώς και αυστηρούς κανόνες υγείας και ασφάλειας.<sup>15</sup> Γιατί τα κράτη χωρίς εξαίρεση, παρότι μιλούν τη γλώσσα του ελεύθερου εμπορίου, συνέχισαν να επιβάλλουν μέτρα προστατευτισμού; Η προφανής απάντηση είναι ότι δεν έχουν το θάρρος της γνώμης τους: ενώ συμφωνούν με τη θεωρία του ελεύθερου εμπορίου, πιστεύοντας στις γενικές αρετές της, μονίμως δυσκολεύονται να την εφαρμόσουν στην πράξη, καθώς φαίνεται ότι πάντοτε ανακύπτουν εξαιρέσεις από το γενικό κανόνα. Έτσι τα κράτη κατέφυγαν σε διαφόρων ειδών μέτρα προστατευτισμού για να προστατεύσουν μια μεγάλη ποικιλία βιομηχανιών: «νηπιακές» βιομηχανίες, που σε διαφορετική περίπτωση δε θα μπορούσαν να ορθοποδήσουν· «γέρινες» βιομηχανίες που σε διαφορετική περίπτωση θα κήρυσσαν πτώχευση, με τρομερές συνέπειες για την αγορά εργασίας· βιομηχανίες στρατηγικής σημασίας, όπως είναι οι χαλυβουργίες και τα ναυπηγεία· βιομηχανίες με πολιτιστική σημασία, όπως είναι ο κινηματογράφος και η γεωργία, και βιομηχανίες με πολιτική επιρροή, όπως είναι η γαλλική γεωργία ή η αμερικανική αυτοκινητοβιομηχανία. Επίσης, τα

15. Οι αυτοπεριορισμοί των εξαγωγών και οι συμφωνίες για τις ομαλές συνθήκες λειτουργίας της αγοράς είναι ευφημιστικοί όροι που περιγράφουν τις συμφωνίες που έχουν προκύψει από τις διαπραγματεύσεις μεταξύ των παλαιότερων βιομηχανικών οικονομιών και των πρόσφατα εκβιομηχανισμένων οικονομιών, οι οποίες περιορίζουν την ποσότητα συγκεκριμένων προϊόντων (κυρίως αυτοκινήτων) που μπορούν να εξαχθούν σε μια δεδομένη περίοδο από τις δευτερές στις πρώτες. Αυτές οι συμφωνίες, που ακόμη υπάρχουν σε πολλές περιπτώσεις, έχουν δικαιολογηθεί, χωρίς μεγάλη επιτυχία, με αναφορά στο άρθρο για το «σοβαρό πλήγμα στην εσωτερική βιομηχανία» (Άρθρο XIX) της GATT.

κράτη κατέφυγαν σε μέτρα προστατευτισμού για πολλούς άλλους, γενικότερους, λόγους: για να αποτρέψουν, λόγω χάρη, τις κρίσεις του ισοζυγίου πληρωμών, για να αυξήσουν τα κρατικά έσοδα, και για να μειώσουν την ανεργία.

Σε αυτές τις στρεβλώσεις της αγοράς πρέπει να προστεθούν οι μυριάδες τρόποι με τους οποίους οι σύγχρονες κυβερνήσεις παρεμβαίνουν για να κάνουν τις οικονομίες των κρατών τους περισσότερο ανταγωνιστικές. Τέτοια μέτρα είναι, μεταξύ άλλων, οι στρατηγικές πολιτικές εμπορίου, οι πολιτικές στο χώρο της παιδείας και της εκπαίδευσης, οι φορολογικές αργίες, οι επιχειρηματικές ζώνες, οι εξαγωγικές πιστώσεις, οι επιχορηγήσεις, οι πολιτικές για τη βιομηχανία, και η περιφερειακή πολιτική.

### Επανεξέταση του ελεύθερου εμπορίου;

Με δεδομένους τους πάμπολλους, συχνά περίτεχνους και πολύπλοκους τρόπους με τους οποίους το σύγχρονο κράτος παρεμβαίνει στην οικονομική ζωή των πολιτών του, μερικοί αναλυτές υποστήριξαν ότι η έννοια του ελεύθερου εμπορίου πρέπει να αναδιατυπωθεί. Το ελεύθερο εμπόριο, όπως λένε, δεν έχει πλέον το ίδιο νόημα που είχε τον καιρό του Smith, του Ricardo και του Cobden.

Τώρα, επικρατεί ευρέως η άποψη ότι το συγκριτικό πλεονέκτημα δεν εξαρτάται πλέον από τα φυσικά προσόντα, αλλά δημιουργείται από την πολιτική. Υπάρχουν ορισμένες προφανείς εξαιρέσεις σε αυτό τον κανόνα: η εξαγωγή ορυκτών· η καλλιέργεια αμπελιών, ελαιόδεντρων, εσπεριδοειδών και τροπικών φρούτων· η παραγωγή καπνού και βαμβακιού· διάφορα είδη καλλιεργειών, και ούτω καθεξής. Αλλά η γενική αρχή ισχύει: στα «σημεία αιχμής» της σύγχρονης βιομηχανικής οικονομίας κυριαρχούν προϊόντα όπως οι οικιακές ηλεκτρονικές συσκευές, οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες και η τεχνολογία πληροφοριών. Ο κύριος συντελεστής της παραγωγής σε όλες αυτές τις βιομηχανίες είναι η γνώση. Κατ' αρχήν, τα προϊόντα που παράγουν μπορούν να κατασκευαστούν ή να παρασχεθούν οπουδήποτε στον κόσμο. Η κρίσιμη μεταβλητή είναι το κλίμα στο οποίο αναπτύσσονται οι πολιτικές –ένα ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς, η διαθε-

σιμότητα ειδικευμένης και σχετικά φτηνής εργασίας, η πολιτική σταθερότητα, η υποστήριξη της «επιχειρηματικότητας», η κινητικότητα των κεφαλαίων—σε έναν τόπο σε σχέση με έναν άλλο.

Με δεδομένη αυτή την «κοσμική» αλλαγή στη φύση και τη λειτουργία της σύγχρονης οικονομίας, η παραδοσιακή έννοια του ελεύθερου εμπορίου γίνεται προβληματική. Η παλιά ιδέα ήταν ότι οι πόροι θα έπρεπε να κατευθύνονται προς εκείνα τα μέρη του κόσμου όπου θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν με τον πιο αποδοτικό τρόπο, απαλλαγμένοι από τις στρεβλώσεις των δυνάμεων της αγοράς που προκαλούν οι κυβερνήσεις. Τώρα όμως οι κυβερνήσεις εμπλέκονται στη δημιουργία των ιδίων των συνθηκών που προσδιορίζουν το εάν τέτοιοι πόροι μπορούν να χρησιμοποιηθούν αποδοτικά ή όχι. Είναι, για καλό ή για κακό, ένα εγγενές τμήμα του οικονομικού τοπίου. Αυτό δημιουργεί ένα τεράστιο πρόβλημα για την παραδοσιακή έννοια του ελεύθερου εμπορίου, καθώς αυτή βασίζεται στην απουσία του κράτους και των άλλων δημόσιων αρχών από την «εξίσωση». Το ελεύθερο εμπόριο σήμαινε εμπόριο «ελεύθερο» από την κυβερνητική ανάμειξη: ελεύθερη διάθεση των πόρων σύμφωνα με «ορθολογικά», δηλαδή απολιτικά, οικονομικά κριτήρια. Η ύπαρξη τέτοιων ορθολογικών, απολιτικών οικονομικών κριτηρίων οπωσδήποτε μπορεί σήμερα να αμφισβητηθεί, ανεξάρτητα από το εάν υπήρχαν τέτοια στο παρελθόν. Για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα: σε ποιο βαθμό μπορεί το κράτος να παρέχει παιδεία και εκπαίδευση προτού μια τέτοια παροχή γίνει μια άδικη επιχορήγηση για τους εγχώριους παραγωγούς και εξαγωγείς; Αν η γνώση είναι ένας κρίσιμος συντελεστής της παραγωγής, η παροχή παιδείας και εκπαίδευσης από το κράτος—συγκεκριμένα η πανεπιστημιακή εκπαίδευση και η προηγμένη, υψηλής εξειδίκευσης τεχνική εκπαίδευση—γίνεται, σύμφωνα με το παλιό μοντέλο, μια παράλογη παρέμβαση στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς. Πρέπει να υπάρχει κάποιο μεγάλο λάθος, υποστήριξαν ορισμένοι, σε μια έννοια, από τη στιγμή που η εφαρμογή της στις τρέχουσες συνθήκες οδηγεί σε τέτοια αλλόκοτα συμπεράσματα.<sup>16</sup>

16. Βλ. Ronald Dore, «Rethinking Free Trade», στο Roger Morgan (επιμ.), *New Diplomacy in the Post-Cold War World*, Macmillan, Μπέιζινγκστον 1993.

### Ο Cobden και η ειρήνη

Αν ο οικονομικός φιλελευθερισμός έχει διαδραματίσει τόσο μεγάλο ρόλο στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου, γιατί, θα μπορούσε να ρωτήσει κανείς, αυτός ο κόσμος είναι τόσο αιματοβαμμένος και γεμάτος συγκρούσεις; Γιατί δεν έφερε ειρήνη το ελεύθερο εμπόριο; Φυσικά, μια απάντηση είναι ότι το ελεύθερο εμπόριο ποτέ δεν επιτεύχθηκε. Αν και είναι αλήθεια ότι στην αρχή του 21ου αιώνα έχουμε πιο ελεύθερες συναλλαγές σε περισσότερα αγαθά και σε περισσότερες υπηρεσίες απ' όση είχαμε σε οποιαδήποτε εποχή από τα τέλη του 19ου αιώνα, είναι επίσης αλήθεια ότι υπάρχουν πολλές «ατέλειες της αγοράς» και οι κυβερνήσεις συνεχίζουν να «παρεμβαίνουν» στη λειτουργία της αγοράς με κάθε είδους περίπλοκο και συχνά «λεπτό» τρόπο, και ίσως είναι αναπόφευκτο κάτι τέτοιο.

Επίσης, είναι δυνατό να αμφισβητηθεί η εγκυρότητα της αρχικής θέσης του Cobden. Και οπωσδήποτε μπορεί να αμφισβητηθεί η σχέση της με τις σύγχρονες συνθήκες. Για παράδειγμα, τώρα θεωρείται σαφές ότι το εμπόριο και η αλληλεξάρτηση δεν οδηγούν από μόνα τους στην ειρήνη. Πράγματι, η αύξηση του εμπορίου οδηγεί σε μεγαλύτερη επαφή και επικοινωνία, και σε περισσότερες, και όχι λιγότερες, πιθανότητες έντασης και διαφωνίας.<sup>17</sup> Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι το εμπόριο και η αλληλεξάρτηση μπορούν να συμβάλλουν στην ειρήνη έμμεσα, βοηθώντας τα κράτη να αυξήσουν την ευμάρειά τους. Αν τα κράτη αυξάνουν την ευμάρειά τους, είναι πιο πιθανό να έχουν εσωτερική σταθερότητα και λιγότερο πιθανό να επιδιώξουν μια αναθεώρηση του διεθνούς status quo. Το εμπόριο επίσης παρέχει στα κράτη πρόσβαση σε αγαθά που έχουν ζωτική σημασία για την ευημερία τους και δεν μπορούν να τα παραγάγουν μόνα τους. Συνεπώς, δεν έχουν λόγο να πολεμήσουν για να τα αποκτήσουν.

Εντούτοις, μπορεί να υπάρχουν κάποιες πλευρές από τις οποίες τα αποτελέσματα του οικονομικού φιλελευθερισμού για την ειρήνη δεν είναι τόσο ευνοϊκά. Η επέκταση των οικονομικών

17. Αυτό το στοιχείο αναλύεται πολύ καλά στο Jaap de Wilde, *Saved from Oblivion: Interdependence Theory in the First Half of the Twentieth Century*, Dartmouth Press, Όλντερεστ 1991, σ. 8-40.

συμφερόντων σε όλο τον κόσμο, κατά την αναζήτηση αγορών και χώρων για επενδύσεις, απαιτεί την επέκταση μιας συγκεκριμένης πολιτικής τάξης. Αν αυτή η τάξη απειλείται από μη φιλελεύθερα κράτη, η προστασία τέτοιων «παγκοσμιοποιημένων» οικονομικών συμφερόντων μπορεί να απαιτήσει τη χρήση ισχύος. Η ισχύς έχει χρησιμοποιηθεί από τα φιλελεύθερα κράτη για την προστασία, λόγου χάρη, άμεσων ξένων επενδύσεων (απόδειξη οι μυριάδες παρεμβάσεις των Ηνωμένων Πολιτειών στις εσωτερικές υποθέσεις των χωρών της Λατινικής Αμερικής) και για να εξασφαλιστεί η πρόσβαση σε ζωτικής σημασίας πρώτες ύλες (απόδειξη η εμπλοκή των Ηνωμένων Πολιτειών στη Μέση Ανατολή, που είναι εν μέρει αποτέλεσμα της εξάρτησης της Δύσης από τη σταθερή προμήθεια πετρελαίου σε σταθερές τιμές). Επιπλέον, οι φιλελεύθερες κοινωνίες πιστεύουν στην ελευθερία των μετακινήσεων. Οι πολίτες αυτών των κοινωνιών είναι οι κυριότεροι χρήστες των αερογραμμών όλου του κόσμου. Συνεπώς είναι ευάλωτοι σε τρομοκρατικές επιθέσεις και σε αρπαγές ομήρων. Η ισχύς μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να σωθούν θύματα, για να προστατευτούν πιθανά θύματα και για να αποτραπούν τέτοιες ανεπιθύμητες δραστηριότητες.

Τα περισσότερα αυτόνομα, μερκαντιλιστικά κράτη δεν είναι τόσο ευάλωτα, όσο τα φιλελεύθερα κράτη, από αυτές τις απόψεις. Έτσι, ίσως κατά παράδοξο τρόπο, έχουν λιγότερους λόγους να καταφύγουν στα όπλα, και όχι περισσότερους, όπως ισχυριζόταν ο Cobden. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Robert Gilpin υποστήριξε ότι, αν δούμε τα πράγματα συνολικά, ο «καλοπροαίρετος μερκαντιλισμός» μπορεί να είναι μια πιο επιθυμητή προσέγγιση των διεθνών οικονομικών σχέσεων απ' ό,τι ο οικονομικός φιλελευθερισμός.<sup>18</sup>

Ένα τελευταίο στοιχείο θα πρέπει να επισημάνουμε σε αυτό το ζήτημα. Κατά μια έννοια, ο οικονομικός φιλελευθερισμός, στις πιο ακραιφνείς μορφές του, εξαρτάται από τη μεταστροφή όλων των κρατών στη φιλελεύθερη πίστη. Για να λειτουργήσει ο φιλελευθερισμός σύμφωνα με τις αρχικές προθέσεις, όλα τα κράτη

18. Robert Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1986, σ. 394-408.

πρέπει να είναι φιλελεύθερα. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους ο φιλελευθερισμός έχει καταδικαστεί ως ουτοπική ιδέα.

Εδώ υπάρχει ένας παράξενος παραλληλισμός με εκείνο το άλλο μεγάλο, ολοκληρωτικό δόγμα – το μαρξισμό. Ο Λένιν υποστήριξε ότι η επανάσταση παντού ήταν η προϋπόθεση για την επιτυχία της επανάστασης οπουδήποτε. Όπως συμβαίνει με το φιλελευθερισμό, έτσι όλες οι χώρες πρέπει να είναι μαρξιστικές για να λειτουργήσει ο μαρξισμός σύμφωνα με τις αρχικές προθέσεις. Γι' αυτό το λόγο ο μαρξισμός έχει επίσης καταδικαστεί ως ουτοπική ιδέα.

#### ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Cain, P.J., «Capitalism, War and Internationalism in the Thought of Richard Cobden», *British Journal of International Studies*, τόμ. 5, 1979. Μια εξαιρετική σύντομη ανάλυση της πολιτικής σκέψης του Richard Cobden.
- Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1992 [ελλην. έκδοση: *Το Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος*, μτφρ.: Αχιλλέας Φακατσέλης, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα 1993]. Προέκταση του άρθρου που εντυπωσίασε τον κόσμο –ή τουλάχιστον την Ουάσινγκτον– το 1989. Νεοεγγεληνή ανάλυση του θριάμβου του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού.
- Gallagher, J. - Robinson, R., «The Imperialism of Free Trade», *Economic History Review*, τόμ. 4, τχ. 1, 1953. Γόνιμο άρθρο με θέμα τη σχέση μεταξύ ελεύθερου εμπορίου και αυτοκρατορίας. Θεμελιώδες ανάγνωσμα.
- Gilbert, Felix, «The "New Diplomacy" of the Eighteenth Century», *World Politics*, τόμ. 4, τχ. 1, 1959. Κλασικό άρθρο, όπου η ιδέα ότι ο πόλεμος και η κατάκτηση είναι παράλογα, ενώ η ειρήνη και το ελεύθερο εμπόριο είναι έλλογα ανιχνεύεται μέχρι τους φιλοσόφους και τους φυσιοκράτες του 18ου αιώνα.
- Hayek, F.A., *The Road to Serfdom*, Ark Paperbacks, Λονδίνο 1986 [1944]. Μια κλασική επίθεση ενάντια στους μαρξιστές, τους σοσιαλδημοκράτες, τους φαβιανούς, τους κρατιστές σοσιαλιστές και άλλους «εκπρο-

- σώπους του ολοκληρωτισμού ανάμεσά μας». Μια σθεναρή και πειστική επανέκθεση των αρετών του κλασικού φιλελευθερισμού.
- Heilbrunner, Robert, *The Worldly Philosophers*, Penguin, Λονδίνο 1983. Μια επισκόπηση της οικονομικής σκέψης, που δίκαια είναι ονομαστή. Διεισδυτική και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα.
- Hobson, J.A., *Richard Cobden: The International Man*, Ernest Benn, Λονδίνο 1968 [1919]. Συλλογή των σημαντικότερων γραπτών και ομιλιών του Richard Cobden, με σχολιασμό από έναν από τους εξέχοντες ιδεολογικούς απογόνους του.
- Keohane, Robert O., «International Liberalism Reconsidered», στο J. Dunn (επιμ.), *The Economic Limits to Modern Politics*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1990. Μια ισορροπημένη πρόσφατη ανάλυση των πλεονεκτημάτων και των αδυναμιών του οικονομικού φιλελευθερισμού από μια σύγχρονη άποψη.
- Keynes, J.M., *The End of Laissez-Faire*, Hogarth Press, Λονδίνο 1925. Ένας εξομολογητικός, μελαγχολικός και κάπως πρόωρος αποχαιρετισμός στην ελεύθερη από ρυθμίσεις αγορά.
- Markwell, D.J., «J.M. Keynes, Idealism, and the Economic Bases of Peace», στο David Long - Peter Wilson (επιμ.), *Thinkers of the Twenty Years' Crisis*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995. Μια εξαιρετικά χρήσιμη επισκόπηση της σκέψης των μεγάλων οικονομολόγων για τον πόλεμο και την ειρήνη.
- Mayall, James, «The Liberal Economy», στο James Mayall (επιμ.), *The Community of States*, George Allen and Unwin, Λονδίνο 1983. Μια πολύτιμη εισαγωγή στις εντάσεις μεταξύ μιας κοινωνίας κρατών και μιας παγκόσμιας οικονομίας εταιρειών και ιδιωτών.
- Mitrany, David, *A Working Peace System*, Royal Institute for International Affairs, Λονδίνο 1943. Μια κλασική έκθεση της λειτουργιστικής προσέγγισης της διεθνούς οργάνωσης. Προβάλλει ένα εναλλακτικό όραμα της παγκόσμιας τάξης, χωρίς κράτη και χωρίς αγορές.
- Sally, Razeen, *Classical Liberalism and International Economic Order*, Routledge, Λονδίνο 1998. Εμπριθείς μελέτες για τους κύριους εκπροσώπους της κλασικής πολιτικής οικονομίας.
- Walter, Andrew, «Adam Smith and the Liberal Tradition in International Relations», *Review of International Studies*, τόμ. 22, τχ. 1, 1996. Υποστηρίζει ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Adam Smith προσεγγίζει τη διεθνή πολιτική είναι περισσότερο ρεαλιστικός απ' όση θεωρείται συμβατικά.

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

## ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Για τους εκπροσώπους του φιλελευθερισμού, το εμπόριο είναι μια μεγάλη δύναμη που οδηγεί στο καλό. Είναι μια μεγάλη απελευθερωτική, εμπλουτιστική, εκπολιτιστική και ειρηνοποιός δύναμη – αρκεί να γίνεται ελεύθερα, ή τουλάχιστον όσο ελεύθερα επιτρέπουν οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.

Για τους εθνικιστές, αυτό είναι μια ψευδαίσθηση. Η οικονομία και η πολιτική, σύμφωνα με τους εθνικιστές, δεν μπορούν ποτέ να χωριστούν η μία από την άλλη. Το οικονομικό σύστημα δημιουργείται πάντοτε κατ' εικόνα της κυρίαρχης, ηγεμονικής ισχύος. Ομοίως, αυτή η ισχύς κατακτά την ηγεμονική θέση της, τουλάχιστον εν μέρει, μέσω της ικανότητάς της να χειρίζεται προς όφελός της τις οικονομικές δυνάμεις.

### Ορολογία

Πριν εξετάσουμε τις αρχές του οικονομικού εθνικισμού, και των προγόνων του, θα ήταν χρήσιμο να πούμε δυο λόγια για την ορολογία που χρησιμοποιείται στις διαμάχες γι' αυτό το δόγμα. Μεγάλη σύγχυση προκύπτει από το γεγονός, ότι σε τέτοιες διαμάχες, τόσο στο πλαίσιο του ακαδημαϊκού χώρου όσο και έξω από αυτόν, χρησιμοποιείται ένας αριθμός όρων που, επιφανειακά, φαίνεται πως έχουν λίγο-πολύ το ίδιο νόημα. Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι όροι όπως «μερκαντιλισμός», «νεομερκαντιλισμός», «οικονομικός εθνικισμός» και «προστατευτισμός» δεν είναι απαραίτητα εναλλάξιμοι. Ορισμένοι συγγραφείς χαράσσουν λεπτές αλλά σημαντικές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσά τους.



Ο μερκαντιλισμός, ο οικονομικός εθνικισμός και ο «νεομερκαντιλισμός» χρησιμοποιούνται συχνά για να χαρακτηρίσουν ορισμένες ιστορικές περιόδους στην παγκόσμια οικονομία. Σε γενικές γραμμές, η περίοδος από τον 16ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα είναι γνωστή ως περίοδος του μερκαντιλισμού (ή περιόδου του «κλασικού» μερκαντιλισμού). Ο «μακρύς 19ος αιώνας» (1815-1914) είναι γνωστός ως η περίοδος του οικονομικού φιλελευθερισμού ή το «φιλελεύθερο ιντερλούδιο». Η δεκαετία του '30 είναι γνωστή ως η περίοδος του οικονομικού εθνικισμού. Η μεταπολεμική εποχή, από το 1945 ως τις αρχές της δεκαετίας του '70, είναι γνωστή ως η περίοδος του Μπρέτον Γουντς ή η περίοδος του «εμπειρωμένου φιλελευθερισμού». Η δεκαετία του '80 έχει ονομαστεί, ευρύτατα, περίοδος του «νεομερκαντιλισμού», του «νεοπροστατευτισμού» ή του «νέου οικονομικού εθνικισμού», λόγω της ολοένα αυξανόμενης προσφυγής σε νέα είδη προστασίας (ιδίως των μη δασμολογικών φραγμών στο εμπόριο, όπως είναι οι αυτοπεριορισμοί των εξαγωγών, η νομοθεσία αντιντάμπινγκ και οι μεροληπτικές κυβερνητικές πολιτικές προμηθειών). Η περίοδος από τον τερματισμό των εμπορικών συνομιλιών του Γύρου της Ουρουγουάης, στις αρχές της δεκαετίας του '90, που συνέπεσε με την κατάρρευση του κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση και στην Ανατολική Ευρώπη και την απορύθμιση των παγκόσμιων χρηματαγορών, δεν έχει ακόμη την τιμή να αποκτήσει δικό της όνομα. Η «εποχή της παγκοσμιοποίησης» ίσως είναι μια καλή πρόταση.

Ωστόσο, είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι αυτοί οι «-ισμοί» είναι επίσης *δόγματα*. Δηλαδή, είναι λιγότερο ή περισσότερο συνεπή και ξεχωριστά οικοδομήματα σκέψης γύρω από το πώς οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις λειτουργούν στην πραγματικότητα και πώς θα έπρεπε να λειτουργούν. Ο προστατευτισμός, όμως, είναι η εξαίρεση. Δεν είναι δόγμα, αλλά ένας γενικός όρος για ένα φάσμα μέτρων που μπορούν να λάβουν τα κράτη ώστε να απομονώσουν την εσωτερική αγορά από τον ξένο ανταγωνισμό. Συνεπώς, ο προστατευτισμός απέχει πολύ από το να είναι συνώνυμος με το μερκαντιλισμό και τον οικονομικό εθνικισμό. Τα μέτρα του προστατευτισμού, αν και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία –δασμοί, ποσοστώσεις, επιχορηγήσεις, νόμοι αντιντά-

μπινγκ, αυτοπεριορισμοί των εξαγωγών και συμφωνίες για τις ομαλές συνθήκες λειτουργίας της αγοράς–, δεν είναι απλώς μέτρα που μπορούν να ληφθούν από ένα οικονομικά εθνικιστικό ή μερκαντιλιστικό κράτος. Άλλα μέτρα είναι ο χειρισμός του νομίσματος (currency manipulation), οι καμπάνιες του τύπου «αγοράζετε βρετανικά προϊόντα» ή «αγοράζετε καναδικά προϊόντα», ταμποϊκοτάζ, οι φορολογικές αργίες, το ντάμπινγκ και ο πόλεμος.

### Κλασικός Μερκαντιλισμός

Ο κλασικός μερκαντιλισμός συνίσταται σε ένα σύνολο σιωπηρών ή ρητών πεποιθήσεων των πολιτικών, των εμπόρων και των ειδικών της πολιτικής οικονομίας, οι οποίες ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες από τον 16ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα. Κεντρικές πεποιθήσεις είναι οι ακόλουθες τέσσερις: Πρώτον, οι κλασικοί μερκαντιλιστές υποστήριζαν ότι η απόκτηση πλούτου είναι ένα ζωτικής σημασίας συμφέρον, όχι απλώς από μόνο του αλλά και με σκοπό την αύξηση της κρατικής ισχύος. Σε μια εποχή κατά την οποία οι πόλεμοι γίνονταν με μισθοφορικούς στρατούς, το μέγεθος του «πολεμικού θησαυροφυλακίου» ενός κράτους, δηλαδή των αποθεματικών κεφαλαίων του για τη διεξαγωγή πολέμου, ήταν καθοριστικό. Οι πρίγκιπες και οι ηγεμόνες χρειάζονταν ένα υγιές πολεμικό θησαυροφυλάκιο για να πραγματοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους, να αυξήσουν την ισχύ και το κύρος τους και, σε τελική ανάλυση, να επιβιώσουν. Οι σύγχρονοι μερκαντιλιστές συνεχίζουν να δίνουν έμφαση σε αυτή τη σχέση, υποστηρίζοντας ότι η βιομηχανική δύναμη μιας χώρας συνδέεται στενά με την ασφάλειά της. Δεύτερον, οι κλασικοί μερκαντιλιστές πίστευαν ότι ο πλούτος συνίσταται σε πολύτιμα μέταλλα –τη συσσώρευση ράβδων χρυσού και αργύρου– και ως εκ τούτου είναι πεπερασμένος. Επομένως, το κέρδος ενός κράτους είναι απώλεια για ένα άλλο κράτος, και αντιστρόφως. Τα οικονομικά γίνονται ένα παιγνίδι «μηδενικού αθροίσματος».

Με δεδομένες αυτές τις δύο πρώτες πεποιθήσεις, δεν προξενεί έκπληξη το γεγονός ότι η διαμόρφωση των διεθνών οικονομικών σχέσεων κατά τη διάρκεια της περιόδου του μερκαντιλισμού εί-



χε χαρακτήρα έντονου ανταγωνισμού. Οι εμπορικές αντιπαλότητες συχνά κατέληγαν σε πόλεμο. Ο Jean Baptiste Colbert (1619-1683), πολιτικός και υπουργός Εμπορίου του Λουδοβίκου ΙΔ' της Γαλλίας, περιέγραψε το εμπόριο ως «αδιάκοπη μάχη στην ειρήνη και στον πόλεμο μεταξύ των εθνών της Ευρώπης για το ποιος θα έχει το πάνω χέρι».

Τρίτον, σύμφωνα με τον κλασικό меркантиλισμό, η πρώτη προτεραιότητα της εξωτερικής οικονομικής πολιτικής είναι να εξασφαλιστεί ένα ευνοϊκό εμπορικό ισοζύγιο. Ο Colbert έλεγε ότι «μόνο η αφθονία των χρημάτων σε ένα κράτος καθορίζει το μέγεθος και την ισχύ του». Λόγω αυτής της άποψης, οι εξαγωγές ενθαρρύνονταν και οι εισαγωγές αποθαρρύνονταν. Οι εξαγωγές ενθαρρύνονταν για να αυξηθεί η εισροή πολύτιμων μετάλλων στο κράτος και οι εισαγωγές αποθαρρύνονταν για να διατηρηθεί στο ελάχιστο η εκροή πολύτιμων μετάλλων από το κράτος. Το εμπόριο, όμως, δεν ήταν το μόνο μέσο με το οποίο μπορούσε να συσσωρευτεί χρήμα. Μπορούσε επίσης να συσσωρευτεί μέσω της λεηλασίας (δηλαδή, με τη βίαιη αρπαγή της περιουσίας που ανήκε σε άλλα έθνη). Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν έγινε καμία ηθική διάκριση ανάμεσα σε αυτά τα δύο. Οι меркантиλιστές πίστευαν ότι τόσο η συναλλαγή όσο και η λεηλασία ήταν θεμιτές μέθοδοι για τη συγκέντρωση πλούτου. Το μόνο ζήτημα για τους меркантиλιστές ήταν η σχετική αποτελεσματικότητα της μιας μεθόδου έναντι της άλλης. Ο sir Josiah Child, έμπορος και οικονομολόγος του 17ου αιώνα, είπε κάποτε ότι «όλες οι μορφές εμπορίου είναι ένα είδος πολέμου».

Τέλος, οι κλασικοί меркантиλιστές υποστήριζαν ότι η ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας από το κράτος είναι απαραίτητη και φυσιολογική. Δεν είναι παράδοξο το ότι θα έπρεπε να πιστεύουν κάτι τέτοιο. Η επέκταση της εξουσίας του ηγεμόνα στην οικονομική ζωή των υπηκόων του ήταν ένα από τα ορόσημα της μετάβασης από τη φεουδαρχία στους μοντέρνους καιρούς. Οι διασταυρούμενες και αλληλοεπικαλυπτόμενες δικαιοδοσίες της περιόδου της φεουδαρχίας αντικαταστάθηκαν σταδιακά από τη μία και μοναδική δικαιοδοσία της εξουσίας ενός ηγεμόνα. Στην πράξη, αυτό σήμαινε ότι, σίγουρα κατά τα τέλη του 16ου αιώνα, οι ηγεμόνες σχεδόν παντού στην Ευρώπη απαι-

τούσαν να έχουν το αποκλειστικό δικαίωμα, μέσα στην επικράτειά τους, να επιβάλλουν φόρους και υποχρεώσεις, να παρέχουν προνόμια, να προστατεύουν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και ούτω καθεξής. Οι θρησκευτικές αρχές –οι ιερείς, οι επίσκοποι, το κράτος του Πάπα– και οι τοπικοί άρχοντες και βαρόνοι όλο και πιο πολύ εξαλείφονταν από την «εξίσωση». Έτσι, η ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας συνδέεται άρρηκτα με την εμφάνιση του σύγχρονου κράτους. Επίσης, πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτά τα νεοαποκτημένα προνόμια του ηγεμόνα δε θεωρούνταν «παρέμβαση» στη «φυσική» λειτουργία της οικονομίας. Ήταν μάλλον σταθερά δεδομένα της ζωής, για τα οποία ούτε θα έπρεπε να χαίρεται κανείς ούτε να θλίβεται.

Οι κλασικοί меркантиλιστές, λοιπόν, απέρριψαν το χωρισμό της οικονομίας και της πολιτικής που υποστυλώνει τον κλασικό φιλελευθερισμό. Επίσης απορρίπτουν την ιδέα μιας προϋπάρχουσας αρμονίας συμφερόντων μεταξύ των ατόμων ή μεταξύ των εθνών. Η σφαίρα της οικονομίας, κατά την άποψή τους, δε διακρίνεται από τη σφαίρα της πολιτικής, και είναι μια σφαίρα αδιάκοπου και αδυσώπητου ανταγωνισμού. Γι' αυτό ο Jacob Viner περιέγραψε το меркантиλισμό ως την επιδίωξη τόσο της ισχύος όσο και της αφθονίας. Η ισχύς θεωρούνταν μέσο για την επίτευξη της αφθονίας· η αφθονία θεωρούνταν μέσο για την επίτευξη της ισχύος. Και οι δύο ήταν απολύτως θεμιτά μέσα και σκοποί της πολιτικής.<sup>1</sup>

#### Οικονομικός Εθνικισμός

Ο οικονομικός εθνικισμός είναι η μορφή που πήρε ο меркантиλισμός σε μια εποχή λαϊκής κυριαρχίας και μαζικής δημοκρατίας – δηλαδή σε μια εποχή κατά την οποία η κυβέρνηση εργάζεται, τουλάχιστον θεωρητικά, για τα συμφέροντα του λαού. Το δόγμα άρχισε να εμφανίζεται στις αρχές του 19ου αιώνα εν μέρει ως απο-

1. Jacob Viner, «Power Versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», *World Politics* I, 1948. Ο Carr περιέγραψε αυτή την κατάσταση ως έναν συμβιβασμό μεταξύ «κανονίων» και «βούτουρου». Βλ. E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis*, ό.π., σ. 119-120.

τέλεσμα της ανάπτυξης του πολιτικού εθνικισμού –της πεποίθησης ότι τα έθνη υπάρχουν αντικειμενικά και έχουν το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού– που προέκυψε από τη Γαλλική Επανάσταση και εν μέρει ως αντίδραση στην άνοδο του οικονομικού φιλελευθερισμού σε θέση υπεροχής (ιδίως αφότου ο οικονομικός φιλελευθερισμός έγινε η ιδεολογία της μεγαλύτερης οικονομικής δύναμης –της Βρετανίας– στα μέσα του 19ου αιώνα). Από τότε ο οικονομικός εθνικισμός έχει πάρει αρκετές διαφορετικές μορφές. Για παράδειγμα, θα μπορούσε κανείς να αντιπαραβάλει τον επιθετικό οικονομικό εθνικισμό του Johann Fichte των αρχών του 19ου αιώνα –οι κεντρικές ιδέες του οποίου εφαρμόστηκαν αργότερα από το δόκτορα Schacht, τον υπουργό Εμπορίου του Hitler, στην προσπάθειά του να δημιουργήσει μια «νέα οικονομική τάξη» βασισμένη στη γερμανική υπεροχή στην Ευρώπη– με τον πιο αμυντικό οικονομικό εθνικισμό σύγχρονων συγγραφέων όπως ο Robert Gilpin. Για τον Fichte, η οικονομική θέση του έθνους επιβαλλόταν από το πολιτικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργούσε. Σε ένα εχθρικό περιβάλλον ανταγωνιστικών κρατών, ένα φιλόδοξο έθνος, όπως ήταν η Γερμανία τον 19ο αιώνα, δεν είχε άλλη επιλογή από το να ακολουθήσει μια ασυμβίβαστη οικονομική εξωτερική πολιτική. Η εθνική υπόσταση δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί ανέξοδα, χωρίς να πληγούν άλλα έθνη. Η απόκτηση και η διατήρησή της απαιτούσε ακλόνητη βούληση και αποφασιστικότητα. Ο Gilpin, από την άλλη μεριά, υποστηρίζει τον «καλοπροαίρετο μερκαντιλισμό». Η ουσία αυτού το δόγματος είναι ότι τα κράτη, υπό κανονικές συνθήκες, πρέπει να προστατεύουν τις οικονομίες τους από τον ξένο ανταγωνισμό, προκειμένου να διατηρήσουν υψηλά επίπεδα απασχόλησης και γενική οικονομική και κοινωνική σταθερότητα. Τέτοιου είδους μέτρα δεν αποσκοπούν στο να πληγούν άλλα κράτη, αλλά στο να υπερασπιστεί ένα κράτος τον εαυτό του. Συγκεκριμένα, τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη, λέει ο Gilpin, δεν έχουν άλλη επιλογή από το να προστατεύσουν τους πολίτες τους από τα –κάποιες φορές βίαια– σκαμπανεβάσματα της διεθνούς αγοράς.<sup>2</sup>

2. Βλ. Robert Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1987, σ. 394-408.

Ωστόσο, παρ' όλες αυτές τις μεγάλες διαφορές, όλοι οι εκπρόσωποι του οικονομικού εθνικισμού υποστηρίζουν ότι η κρατική παρέμβαση είναι απαραίτητη για να εξασφαλιστούν τρεις στόχοι: η εθνική ταυτότητα και ενότητα, η εθνική ευμάρεια, και η εθνική ασφάλεια.

Η έμφαση που δίνουν οι εκπρόσωποι του οικονομικού εθνικισμού σε αυτούς τους στόχους αποκαλύπτεται σαφώς στον τρόπο με τον οποίο αντέδρασαν στη θεωρία και στην πρακτική του οικονομικού φιλελευθερισμού. Πρώτον, αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό την ιδέα ότι η αγορά, αν αφεθεί να λειτουργήσει μόνη της, μακροπρόθεσμα θα φτάσει σε μια κατάσταση «ισορροπίας», στην οποία η προσφορά και η ζήτηση όλων των αγαθών και των υπηρεσιών θα είναι απολύτως ισορροπημένες. Κατά τη γνώμη τους, αυτή η ιδέα δεν είναι τόσο άκυρη θεωρητικά όσο ανεδάφισε από κοινωνική και πολιτική άποψη. Πόσος χρόνος θα χρειαστεί ώπου η αγορά να φτάσει στην ισορροπία; Πέντε χρόνια; Δέκα χρόνια; Είκοσι; Όπως είπε κάποτε ο Keynes σαρκαστικά: «Μακροπρόθεσμα είμαστε όλοι νεκροί». Κατά την άποψη των εκπροσώπων του οικονομικού εθνικισμού, οι κυβερνήσεις δεν μπορούν να περιμένουν ώπου οι αγορές να φτάσουν σε ισορροπία. Πρέπει να παρέμβουν. Ένας λόγος γι' αυτό είναι ότι το κράτος του 20ού αιώνα, λόγω της εμφάνισης της λαϊκής κυριαρχίας και της μαζικής δημοκρατίας, αναλάμβανε όλο και πιο πολύ την ευθύνη για την κοινωνική και οικονομική, καθώς και για τη φυσική, ασφάλεια των πολιτών του. Από τη στιγμή που συμβαίνει αυτό, το κράτος δεν έχει άλλη επιλογή, υποστηρίζει ο Gilpin, παρά να επιδιώξει να προστατεύσει τους πολίτες του από τα αντίξοα αποτελέσματα μιας διεθνούς οικονομίας που χαρακτηρίζεται από την αλληλεξάρτηση. Αν δεν κάνουν τίποτε, θα υπονομευτεί η δημοτικότητα τους και, τελικά, η νομιμοποίησή τους.

Δεύτερον, οι εκπρόσωποι του οικονομικού εθνικισμού αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό το κατά πόσο είναι εφικτό και επιθυμητό το ελεύθερο εμπόριο. Ο E.H. Carr περιέγραψε το ελεύθερο εμπόριο ως μια «φανταστική κατάσταση που ποτέ δεν υπήρξε». Αυτό έρχεται σε έντονη αντίθεση με το δεδομένο του κυρίαρχου κράτους και με το δεδομένο ενός πλήθους κρατών που υπάρχουν σε ένα άναρχο διεθνές σύστημα: δηλαδή, ένα σύστημα από

το οποίο λείπει μια κεντρική κυβέρνηση. Σε ένα τέτοιο σύστημα, τα κράτη πρέπει να φροντίζουν τους εαυτούς τους. Δεν μπορούν να περιμένουν ότι κάποιος άλλος θα το κάνει για εκείνα. Γι' αυτό το λόγο ενδιαφέρονται πολύ περισσότερο για το δικό τους πλούτο, ή για τον πλούτο τους σε σχέση με τους κυριότερους αντιπάλους τους, παρά για τον πλούτο του κόσμου συνολικά. Για τους εθνικιστές, αυτό που μετράει είναι ο σχετικός πλούτος και η σχετική ισχύς. Από εδώ προκύπτει και η περιφρόνησή τους για τον «κοσμοπολίτη» ή «ουτοπιστή» φιλελεύθερο, που προσεγγίζει τη διεθνή οικονομία με αναφορά όχι στην εθνική αλλά στην παγκόσμια ευημερία, και σε αυτή την προσέγγιση απορρίπτει το έθνος-κράτος. Αλλά το έθνος-κράτος δεν είναι δυνατό να απορριφθεί, λένε οι εθνικιστές, γιατί είναι το σημείο στο οποίο εστιάζεται η νομιμοφροσύνη των λαών και το κύριο αποθεματικό ισχύος στο διεθνές σύστημα.

Ο Cairn περιέγραψε επίσης το ελεύθερο εμπόριο ως το δόγμα του οικονομικά ισχυρότερου. Υποστήριξε ότι το ελεύθερο εμπόριο δεν ήταν ένα παγκόσμιο συμφέρον (όπως ισχυριζόνταν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η Βρετανία, η Γαλλία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και οι επίσημοι και ανεπίσημοι «ουτοπιστές» εκπρόσωποί τους), αλλά απλώς το ιδιαίτερο συμφέρον των ισχυρότερων εμπορικών εθνών. Αυτό οφειλόταν στο ότι τα συγκεκριμένα έθνη ήταν εκείνα που, λόγω της μεγαλύτερης οικονομικής δύναμης και αποτελεσματικότητάς τους, ήταν πάντοτε έτοιμα να ωφεληθούν περισσότερο από την ύπαρξη μιας τάξης ελεύθερου εμπορίου. Αυτή η επιθετική γραμμή έχει βαθιές ρίζες στην εθνικιστική οικονομική σκέψη, και μπορεί να ανιχνευτεί μέχρι τα γραπτά του Alexander Hamilton και ιδιαίτερα του Friedrich List.<sup>3</sup>

Τρίτον, οι θιασώτες του οικονομικού εθνικισμού υποστηρίζουν ότι οι φιλελεύθεροι υποτιμούν το βαθμό της παρέμβασης στις οικονομικές υποθέσεις που απαιτείται για να διατηρηθεί η εθνική ασφάλεια. Φυσικά, οι φιλελεύθεροι δεν αγνοούν το ζήτη-

3. Βλ. Alexander Hamilton, «Report on Manufactures», και Friedrich List, «Political and Cosmopolitan Economy», στο George T. Crane - Abba Amawi (επιμ.), *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1991, σ. 35-54. Η σκέψη του List αναλύεται λεπτομερέστερα παρακάτω.

μα της εθνικής ασφάλειας. Ο Smith τόνισε ότι «η άμυνα είναι σημαντικότερη από τον πλούτο». Επίσης, υποστήριξε με το κύρος του τους νόμους περί ναυτιλίας, μια σειρά νόμων που ψήφισε το κοινοβούλιο τον 18ο αιώνα με σκοπό να προστατεύσει τη βρετανική ναυπηγική βιομηχανία και έτσι να διατηρήσει τη ναυτική υπεροχή της Βρετανίας. Ομοίως ο Cobden, παρότι ήταν αντίθετος με τον παρεμβατισμό, οπωσδήποτε δεν ήταν ειρηνιστής. Για παράδειγμα, υποστήριζε σθεναρά το «μέτρο των δύο δυνάμεων» (two-power standard) (την ιδέα, που ήταν κεντρική για τη βρετανική εξωτερική πολιτική τον 19ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία το Βασιλικό Ναυτικό θα έπρεπε να είναι τουλάχιστον εξίσου ισχυρό με το ενωμένο ναυτικό των επόμενων δύο μεγαλύτερων δυνάμεων). Ωστόσο, οι εκπρόσωποι του οικονομικού εθνικισμού προχώρησαν πολύ περισσότερο στις εκτιμήσεις τους για το τι απαιτεί μια αποτελεσματική άμυνα. Όπως ήταν φυσικό, ζήτησαν να προστατευτούν οι βιομηχανίες όπλων. Ζήτησαν, επίσης, να προστατευτούν τα ναυπηγεία και οι βιομηχανίες σιδήρου και χάλυβα, τα ανθρακωρυχεία, η γεωργία, οι βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας, ακόμη και οι κλωστοϋφαντουργίες (για να μην πληγεί το ηθικό, λόγου χάρη, κατά τη διάρκεια ενός αποκλεισμού). Προφανώς, τα κριτήρια για τον καθορισμό ενός αγαθού με στρατηγική σημασία έχουν αλλάξει κατ' αναλογία με τις αλλαγές στο χαρακτήρα του πολέμου (από τις μικρές κλίμακας συγκρούσεις μεταξύ μισθοφόρων στις μεγάλης κλίμακας συγκρούσεις, όπου εμπλέκονται ολόκληρα έθνη). Ο άνθρακας, για παράδειγμα, δεν έχει στρατηγική σημασία στις μέρες μας, αλλά είχε ζωτική σημασία πριν από εκατό χρόνια. Το πετρέλαιο είχε μικρή σημασία πριν από εκατό χρόνια, αλλά έχει ζωτική σημασία σήμερα. Το ουσιώδες στοιχείο είναι ότι όλοι οι εκπρόσωποι του οικονομικού εθνικισμού ορίζουν τη «στρατηγική σημασία» με πολύ πιο περιεκτικό τρόπο απ' ό,τι οι φιλελεύθεροι. Μάλιστα, αυτό τους έχει οδηγήσει συχνά στο να απαιτήσουν μια στρατηγική αυτάρκειας.

Τέλος, ορισμένοι εκπρόσωποι του οικονομικού εθνικισμού διαφωνούν με αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «κοσμοπολιτικός φιλελευθερισμός» κατ' αρχήν, δηλαδή, όχι απλώς επειδή το να αφήνονται τα πράγματα στην αγορά, κατά την άποψή τους,

θα έχει συγκεκριμένες ανεπιθύμητες συνέπειες στην πράξη (για παράδειγμα, την κατάρρευση ορισμένων βιομηχανιών), αλλά επειδή έχουν την αίσθηση πως το ανεξέλεγκτο εμπόριο μπορεί να οδηγήσει στην υπονόμευση της κουλτούρας του κράτους και στη διάβρωση της εθνικής ταυτότητας. Οι ρομαντικοί εθνικιστές, όπως ο Fichte, θεωρούσαν ότι το έθνος προέχει έναντι του ατόμου, και ότι είναι συστατικό στοιχείο του. Το έθνος, όπως και η οικογένεια, αποτελεί ένα οργανικό όλον: είναι καλό από μόνο του. Συνεπώς, θα έπρεπε να απελευθερωθεί όσο το δυνατόν περισσότερο από την ξένη επιρροή. Υποστήριξε δε τον εθνικό σχεδιασμό και τον προοδευτικό περιορισμό του εξωτερικού εμπορίου. Τα ουσιώδη αγαθά και οι πρώτες ύλες που προηγούμενως το κράτος τα αποκτούσε μέσω του εμπορίου, θα παρέχονταν μέσω της σταδιακής επέκτασης του έθνους ως τα «φυσικά του όρια».

#### Friedrich List

Λίγοι εκπρόσωποι του οικονομικού εθνικισμού έφτασαν τόσο μακριά όσο ο Fichte. Ο List, συγγραφέας του *The National System of Political Economy* (1840), του σημαντικότερου χειμένου του οικονομικού εθνικισμού τον 19ο αιώνα, πρότεινε μια στρατηγική «επιλεκτικής αυτοδυναμίας». Υποστήριξε ότι η πίεση που ασκούνταν στις αναπτυσσόμενες χώρες, ώστε να συμμετάσχουν σε μια διεθνή οικονομία την οποία διαμόρφωναν και στην οποία κυριαρχούσαν οι περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες, ήταν μεγάλη. Ωστόσο, θα έπρεπε να αντισταθούν σε μια τέτοια πίεση, γιατί η ενσωμάτωση θα οδηγούσε στην εξάρτηση. Το ελεύθερο εμπόριο, κατά τον List, ήταν απλώς μια μέθοδος με την οποία οι βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες –η Βρετανία– διατηρούσαν την ηγεμονία τους πάνω στις χώρες που πρόσφατα είχαν αρχίσει να εκβιομηχανίζονται –όπως η Γερμανία. Ως εκ τούτου, οι νεοφερμένοι, σαν τη Γερμανία, θα έπρεπε να ακολουθήσουν μια πολιτική εθνικής ανάπτυξης καθοδηγούμενης από το κράτος, η οποία θα περιλάμβανε προστασία, επενδύσεις στις υποδομές, τη δημιουργία ενός εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος, και το σχηματισμό «τελω-

νειακών ενώσεων» με κράτη που βρίσκονταν σε παρόμοιο στάδιο ανάπτυξης.

Για τον List, σε αντίθεση με τον Cobden, η δύναμη της παραγωγής πλούτου ήταν απείρως σημαντικότερη από τον ίδιο τον πλούτο. Επομένως, δεν είναι παράξενο το ότι θεωρούσε πως η σημαντικότερη οικονομική αποστολή του κράτους ήταν να προστατεύει τις βιομηχανίες που βρίσκονται στα πρώτα τους βήματα. Μόνο αν εξασφαλιζόταν η άνοδος και η επιβίωση αυτών των νέων βιομηχανιών θα μπορούσε να εξασφαλιστεί η μελλοντική παραγωγική ισχύς του έθνους.

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε, όμως, ότι ο List υποστήριξε την επιλεκτική –και όχι την άκριτη– προστασία. Το κράτος δε θα έπρεπε να εξαπατάται και να προστατεύει με κάθε τίμημα οποιαδήποτε βιομηχανία. Αντίθετα, θα έπρεπε να προστατεύει μόνο εκείνες τις βιομηχανίες που θα είχαν επιλεγεί για μια τέτοια προνομιακή μεταχείριση, σύμφωνα με ένα εθνικό στρατηγικό σχέδιο το οποίο θα είχε καταστρωθεί από πριν.

Είναι επίσης σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι ο List δεν απέρριπτε τον οικονομικό φιλελευθερισμό εξ ολοκλήρου. Σε απόλυτη αντίθεση με τον Fichte, πίστευε ότι το διεθνές εμπόριο ήταν ως επί το πλείστον μια ωφέλιμη δραστηριότητα. Ήταν όμως μια δραστηριότητα από την οποία τα ασθενέστερα κράτη θα έπρεπε μερικές φορές να απέχουν, επιλεκτικά, προκειμένου να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Ωστόσο, από τη στιγμή που μια βιομηχανία θα έφτανε σε ένα κατάλληλο επίπεδο ανάπτυξης, θα έπρεπε, και μάλιστα θα ήταν επιβεβλημένο, να εισαχθεί στη διεθνή αγορά. Αυτός θα ήταν ο μόνος τρόπος για να βεβαιωθεί μια χώρα ότι οι βιομηχανίες της δε θα γίνονταν «ιφεύτικες» και ότι θα συμβάδιζαν με τα «διεθνή πρότυπα».

Αυτή η μερική αποδοχή των πλεονεκτημάτων της οικονομίας της αγοράς είναι εμφανής στις προτάσεις του List για έναν γερμανικό Zollverein, μια τελωνειακή ένωση. Ήταν αντίθετος με το περίπλοκο σύστημα τελωνειακών δασμών που τα διάφορα γερμανικά κράτη της εποχής διατηρούσαν μεταξύ τους. Πρότεινε να ενοποιήσουν τους δασμούς τους και τους φόρους εισαγωγών σε ένα και μοναδικό σύστημα. Με τέτοια μέσα, τα μέλη του Zollverein θα προστατεύονταν από τον εξωτερικό ανταγωνισμό,

και ιδίως από τη Βρετανία. Αλλά ο ανταγωνισμός θα μπορούσε να λειτουργεί ελεύθερα μέσα στο πλαίσιο του Zollverein. Έτσι ο List επεδίωκε να αυξήσει τον πλούτο μέσω της επιλεκτικής προστασίας, αλλά στο πλαίσιο ενός συστήματος αγοράς όπου θα λειτουργούσε ο ανταγωνισμός. Αυτό είναι ακόμη το μοντέλο περιφερειακής οικονομικής ολοκλήρωσης που εμπνέει οργανισμούς όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, η ΒΑΣΕΣ και η Οικονομική Κοινότητα των Κρατών της Δυτικής Αφρικής.

Εξετάζοντας τη σκέψη του Friedrich List, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι ορισμένες μορφές του οικονομικού εθνικισμού δεν είναι απαραίτητως ασυμβίβαστες με το ελεύθερο εμπόριο. Ο εκπρόσωπος του οικονομικού εθνικισμού μπορεί χωρίς αντίρρηση να υποστηρίξει το ελεύθερο εμπόριο, αν πιστεύει ότι συνδυάζεται με το εθνικό συμφέρον της χώρας του. Ομοίως, ο υποτιθέμενος υποστηρικτής του οικονομικού φιλελευθερισμού μερικές φορές χρησιμοποιεί τη γλώσσα του ελεύθερου εμπορίου σαν μανδύα για να καλύψει την επιδίωξη του στενού εθνικού συμφέροντος. Για παράδειγμα, αν κανείς μελετήσει τα κείμενα του Cobden, θα παρατηρήσει ότι μία από τις κύριες φροντίδες του ήταν να διατηρήσει τη Βρετανία «στην πρώτη γραμμή των εθνών» και να εξασφαλίσει τη «βιομηχανική της υπεροχή». Αυτό είναι αποκαλυπτικό, αφού δείχνει ότι ακόμη κι ένας αληθινός πιστός, όπως ο Cobden –ένας άνθρωπος που ανήγαγε το ελεύθερο εμπόριο σε ένα είδος θρησκείας– υπερασπίστηκε το ελεύθερο εμπόριο, τουλάχιστον εν μέρει, επειδή συνέφερε ιδιαίτερα τη Βρετανία. Η «μεταμφίεση» ήταν ακόμη πιο πειστική επειδή έγινε ασυνείδητα.

#### Ο Οικονομικός Εθνικισμός και η μεταπολεμική Διεθνής Οικονομική Τάξη

Η κληρονομιά αυτών των ιδεών στο σύγχρονο κόσμο είναι μεγαλύτερη απ' όσο φανταζόμαστε μερικές φορές. Η μεταπολεμική διεθνής οικονομική τάξη, μολονότι σχεδόν πάντοτε χαρακτηρίζεται «φιλελεύθερη», στην πραγματικότητα είναι θεμελιωμένη σε έναν συμβιβασμό μεταξύ οικονομικού φιλελευθερισμού και οι-

κονομικού εθνικισμού. Η ιδέα ήταν να συνδυαστεί ο μέγιστος βαθμός «ανοικτότητας» διεθνώς (με τη σταδιακή μείωση των εμπορικών φραγμών, τον τερματισμό των εμπορικών διακρίσεων, την εγκαθίδρυση ενός πολυμερούς συστήματος πληρωμών, και ούτω καθεξής) με έναν μεγάλο βαθμό εσωτερικής αυτονομίας (έτσι ώστε να ρυθμιστεί η «ζήτηση», να διατηρηθεί η πλήρης απασχόληση, να δημιουργηθεί ένα κράτος πρόνοιας, και να σταθεροποιηθούν οι τιμές).

Αυτός ο συμβιβασμός διαφαίνεται έντονα στην GATT (1947). Παρότι δεσμεύει τα κράτη-μέλη να προχωρήσουν στην προοδευτική μείωση των εμπορικών φραγμών, και συγκεκριμένα των δασμών, επιτρέπει επίσης στα κράτη να υιοθετήσουν μέτρα προστατευτισμού σε κάποιες περιπτώσεις. Το Άρθρο XII επιτρέπει τον προστατευτισμό σε περίπτωση χρόνιας κρίσης του ισοζυγίου πληρωμών. Αυτό ισοδυναμεί με μια έμμεση αναγνώριση του ότι η πολιτική δέσμευση της πλήρους απασχόλησης θα έπρεπε, τελικά, να έχει προτεραιότητα έναντι της οικονομικής αρχής του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Μια κρίση στο χώρο των πληρωμών είναι σημάδι τού ότι η οικονομία έχει γίνει μη ανταγωνιστική. Μια τέτοια πιθανότητα συνήθως απαιτεί ισχυρά «φάρμακα» για να διορθωθεί η κατάσταση. Αυτή η προσπάθεια συχνά περιλαμβάνει αύξηση των επιτοκίων, περικοπή των δημοσίων δαπανών, επιβολή ελέγχου των μισθών, υποτίμηση του νομίσματος, και άλλες μεθόδους για να περιοριστούν οι εισαγωγές, να αυξηθούν οι εξαγωγές και γενικά να κατευθυνθούν οι πόροι προς τις επενδύσεις, και όχι στην κατανάλωση. Αλλά το Άρθρο XII επιτρέπει στα κράτη να αναβάλλουν τη χορήγηση αυτών των «φαρμάκων» –ίσως απεριόριστα. Ο προστατευτισμός είναι μια σχετικά εύκολη επιλογή για μια κυβέρνηση που αντιμετωπίζει μια κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών: θα μπορούσε να πει κανείς ότι της επιτρέπει να λύσει ένα βραχυπρόθεσμο πολιτικό πρόβλημα –που προκαλείται, λόγω χάρη, από την αύξηση της ανεργίας–, αφήνοντας σε κάποια άλλη κυβέρνηση στο μέλλον να αντιμετωπίσει το οικονομικό πρόβλημα. Το Άρθρο XVIII επιτρέπει την προστασία των νέων βιομηχανιών για λόγους εθνικής οικονομικής ανάπτυξης. Το Άρθρο XIX επιτρέπει την προστασία ως επακόλουθο ενός απόρροου ή «σοβαρού πλήγματος» των ντόπιων παραγωγών.

Το Άρθρο XXI επιτρέπει στα κράτη να λαμβάνουν προστατευτικά μέτρα για λόγους εθνικής ασφάλειας. Και το Άρθρο XXIV –ίσως το πιο κρίσιμο– επιτρέπει το προνομιακό εμπόριο (που δεν επιτρέπεται σε κανένα από τα άλλα άρθρα), αν ο στόχος είναι να δημιουργηθεί μια τελωνειακή ένωση ή μια ζώνη ελεύθερων συναλλαγών.

Αυτά τα άρθρα φανερώνουν ότι, ευθύς εξαρχής, η μεταπολεμική φιλελεύθερη οικονομική τάξη έκανε ορισμένες ουσιώδεις παραχωρήσεις στον οικονομικό εθνικισμό. Και μόνο το Άρθρο XXIV δείχνει ότι η GATT οφείλει στον List σχεδόν όσα οφείλει και στον Cobden και στον Smith.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι το παγκόσμιο ελεύθερο εμπόριο δεν είναι ένας δηλωμένος στόχος της GATT. Αντιθέτως, η GATT αποδέχεται έμμεσα το δικαίωμα των κρατών να προστατεύουν τις αγορές τους. Οι αντικειμενικοί στόχοι της είναι η εκρίζωση της μεροληπτικής συμπεριφοράς στο διεθνές εμπόριο και οι «ουσιώδεις περιορισμοί» στους εμπορικούς φραγμούς, και όχι η εξάλειψή τους.

### Οικονομικός Εθνικισμός και πόλεμος

Σύμφωνα με τη συμβατική σοφία, ο οικονομικός εθνικισμός οδηγεί στον πόλεμο, ενώ ο οικονομικός φιλελευθερισμός οδηγεί στην ειρήνη. Ο προστατευτισμός, κατά τη διαδεδομένη άποψη, οδηγεί στην αντεκδίκηση, η οποία οδηγεί στην ανάπτυξη αμοιβαίας εχθρότητας και δυσπιστίας, που με τη σειρά της κάνει πιθανότερη τη σύγκρουση και την πολεμική σύρραξη. Αυτή η σοφία μπορεί να αμφισβητηθεί για αρκετούς λόγους.

Πρώτον, πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του τις σύγχρονες συνθήκες. Όλες οι μεγάλες βιομηχανικές χώρες στις μέρες μας έχουν τόσα να χάσουν από τον πόλεμο, ώστε ο πόλεμος ανάμεσά τους φαίνεται ιδιαίτερα απίθανος. Το κόστος και, ως εκ τούτου, η απιθανότητα του πολέμου αυξάνεται ακόμη πιο πολύ όταν αναλογίζεται κανείς ότι ένας πόλεμος ανάμεσα στις σημερινές βιομηχανικές δυνάμεις θα διεξαγόταν με απίστευτα καταστροφικά όπλα. Το γεγονός ότι για περισσότερα από πενήντα

χρόνια δεν έχει γίνει πόλεμος μεταξύ των μεγάλων βιομηχανικών δυνάμεων, παρά τις διαφορές και τις διαφωνίες τους, αποτελεί, τουλάχιστον εν μέρει, απόδειξη του ότι έχουν πλήρη επίγνωση του συνεπαγόμενου κόστους και ρίσκου.

Δεύτερον, ο ισχυρισμός ότι η αυξημένη προστασία οδηγεί σε περιορισμό του εμπορίου και συνεπώς σε αύξηση της οικονομικής αστάθειας και της πολιτικής έντασης μπορεί να αμφισβητηθεί. Η Susan Strange έχει υποστηρίξει ότι συχνά υπερτονίζεται η σημασία της σχέσης ανάμεσα στον προστατευτισμό και στο εμπόριο. Η GATT πολλές φορές εξυμνείται επειδή προκάλεσε την τεράστια αύξηση στο διεθνές εμπόριο που εμφανίστηκε από το 1945, και με αυτό τον τρόπο συνέβαλε στις εν γένει ειρηνικές σχέσεις που επικράτησαν μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων του κόσμου. Αλλά, σύμφωνα με τη Strange, η διαθεσιμότητα χρήματος και πιστώσεων είναι αυτή που εξηγεί τη μεταπολεμική ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου, και όχι ο προοδευτικός περιορισμός των φραγμών που επιβλήθηκε μέσω της GATT. Συνεπώς, δε θα έπρεπε να εκθειάζεται η GATT, με το επιχείρημα ότι συνέβαλε στη διατήρηση της ειρήνης· ούτε θα έπρεπε να κηλιδώνεται περισσότερο το όνομα του προστατευτισμού. Κατά την άποψη της Strange, η τιμή δεν ήταν ο κρίσιμος παράγοντας που καθόρισε τις δομές του εμπορίου στη μεταπολεμική περίοδο, αλλά ο σχεδιασμός, η ποιότητα και η απόδοση. Με άλλα λόγια, τα αγαθά που είχαν περισσότερες πωλήσεις στις αγορές του κόσμου δεν ήταν απαραίτητως τα φθηνότερα, αλλά εκείνα που ζητούσε ένας όλο και πιο απαιτητικός και οξυδερκής καταναλωτής. Έτσι, ο χειρισμός της οριακής τιμής ενός αγαθού μέσω της επιβολής ενός δασμού ή ο περιορισμός της προσφοράς του μέσω της επιβολής μιας ποσόστωσης δεν επέδρασε μακροπρόθεσμα στο εμπόριο με τον τρόπο που πολλοί υπέθεσαν. Επιπλέον, η μεταβαλλόμενη δομή της διεθνούς παραγωγής επέτρεψε στις εταιρείες να παρακάμψουν τους δασμούς και τα άλλα περιοριστικά μέτρα με ένα φάσμα περίτεχνων μεθόδων. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη του ενδο-εταιρικού εμπορίου (δηλαδή του εμπορίου αγαθών και υπηρεσιών ανάμεσα σε κλάδους της ίδιας εταιρείας, που έχει προκύψει από συγχωνεύσεις) και της διεθνούς παραγωγής για την παγκόσμια αγορά βοήθησε τις εταιρείες να πα-



ρακάμψουν τα μέτρα προστατευτισμού, κατανέμοντας τη διαδικασία κατασκευής σε διάφορες χώρες, με το τελικό προϊόν να προκύπτει από εκείνη που συμβάλλει περισσότερο στη μεγιστοποίηση των πωλήσεων και των κερδών.<sup>4</sup>

Τρίτον, πολλά εξαρτώνται από το εάν τα μέτρα του προστατευτισμού είναι επιθετικά ή αμυντικά στη φύση και το σκοπό τους. Η τεράστια πλειονότητα των μέτρων που έχουν ληφθεί από τις αρχές της δεκαετίας του '80 ανήκε στο δεύτερο, αμυντικό, είδος. Ο στόχος τους ήταν να προστατεύσουν τις θέσεις εργασίας, παρά να πλήξουν σκόπιμα την οικονομία μιας άλλης χώρας. Απόδειξη αυτού του γεγονότος είναι η σαφήνεια πολλών μέτρων που επιβάλλονται στις μέρες μας για τον περιορισμό των εισαγωγών. Απόδειξη είναι, επίσης, το γεγονός ότι πολλοί τέτοιοι περιορισμοί, όπως οι συμφωνίες για ομαλές συνθήκες λειτουργίας της αγοράς και οι αυτοπεριορισμοί των εξαγωγών, προκύπτουν μέσω διαπραγματεύσεων μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών εκ των προτέρων.

Έτσι, η περιφρήμη δήλωση του Cordell Hull ότι «όταν τα αγαθά δεν μπορούν να περάσουν τα σύνορα, θα τα περάσουν οι στρατιώτες» αληθεύει το πολύ κατά το ήμισυ. Η εφαρμογή πολιτικών που εμπνέονται από τον οικονομικό εθνικισμό μπορεί να μετατρέψει μια υγιή ανταγωνιστική σχέση σε μια νοσηρή σχέση εχθρότητας. Αλλά υπάρχουν πολλοί άλλοι παράγοντες που εμπλέκονται, πέρα από τον τύπο των πολιτικών οικονομικού εθνικισμού που εφαρμόζονται. Επομένως, ο ισχυρισμός ότι ο αυξημένος προστατευτισμός μειώνει αναπόφευκτα τις συναλλαγές και αυξάνει τις πιθανότητες της σύγκρουσης και του πολέμου πρέπει να αντιμετωπίζεται με αρκετά μεγάλη επιφυλακτικότητα.

## Η φύση των όρων

Αφού αναφερθήκαμε στην καλή φήμη του οικονομικού φιλελευθερισμού και στη μάλλον άσχημη φήμη του μερκαντιλισμού και

4. Susan Strange, *States and Markets*, δεύτερη έκδοση, Pinter, Λονδίνο 1995· της ίδιας, «Protectionism and World Politics», *International Organization*, τόμ. 39, τχ. 2, 1985.

του οικονομικού εθνικισμού πρέπει, ως συμπέρασμα, να πούμε λίγα λόγια για να επιστήσουμε την προσοχή στη φύση αυτών των λέξεων. Ο «μερκαντιλισμός» και ο «οικονομικός εθνικισμός» δεν είναι όροι με ουδέτερη σημασία. Είναι σε κάποιο βαθμό «φορτισμένοι», δηλαδή φέρουν συγκεκριμένες συνέπειες ή υποδηλώσεις που θεωρούνται θετικές ή απορριπτέες από ηθική άποψη. Ο «μερκαντιλισμός» δεν ήταν ένας όρος που χρησιμοποιήθηκε από τους ίδιους τους μερκαντιστές. Ήταν μάλλον ένας όρος που επιλέχτηκε για τα αρνητικά συνακόλουθά του από τους ύστερους εκπροσώπους του οικονομικού φιλελευθερισμού με σκοπό να περιγραφεί μια περίοδος σκέψης και πρακτικής την οποία οι ίδιοι αποδοκίμαζαν έντονα. Δηλαδή, ήταν μια μειωτική λέξη: μια «λέξη για αποδοκιμασίες» (boo word), για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του George Orwell, και όχι μια «λέξη για ζητωκραυγές» (hooray word).<sup>5</sup>

Ο οικονομικός εθνικισμός είναι επίσης μια «λέξη για αποδοκιμασίες». Διαδόθηκε από τους φιλελεύθερους διεθνιστές κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου με σκοπό να καταδικαστούν, μέσω του συσχετισμού με τον «εθνικισμό» που είχε προκαλέσει το Μεγάλο Πόλεμο, οι περιοριστικές και στραμμένες προς την καταστροφή των γειτόνων οικονομικές πολιτικές, τις οποίες υιοθέτησαν πολλά κράτη κατά τη δεκαετία του '30 – πολιτικές που, όπως πίστευαν, όχι εντελώς εσφαλμένα, θα οδηγούσαν τον κόσμο σε άλλον έναν πόλεμο. Στις μέρες μας, μολονότι πολλοί πολιτικοί ενεργούν με τις μεθόδους του οικονομικού εθνικισμού, σπανίως λένε ότι κάνουν κάτι τέτοιο, και ποτέ δεν περιγράφουν τους εαυτούς τους ως «οπαδούς του οικονομικού εθνικισμού».

5. Η ιστορία των πολιτικών όρων μπορεί να μας πει πολλά για την πολιτική. Ο ιμπεριαλισμός ήταν συνήθως μια «λέξη για ζητωκραυγές», αλλά, κατά την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, έγινε μια «λέξη για αποδοκιμασίες». Ο ιδεαλισμός ήταν μια «λέξη για αποδοκιμασίες», αλλά πρόσφατα, από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, άρχισε να γίνεται μια «λέξη για ζητωκραυγές». Ο ρεαλισμός ήταν, κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, μια «λέξη για ζητωκραυγές», αλλά πρόσφατα πήρε αρνητική σημασία. Ο σοσιαλισμός, μία από τις πιο προβεβλημένες «λέξεις για ζητωκραυγές» του 20ού αιώνα (τουλάχιστον για πολύ κόσμο), απέκτησε τόσο αρνητική σημασία, που αναρωτιέται κανείς αν θα ανακάμψει ποτέ. Ωστόσο, είναι αξιοπερίεργο το ότι οι περισσότεροι όροι, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, συνήθως ανακάμπτουν.

Αυτό οφείλεται στο ότι οι φιλελεύθεροι κατόρθωσαν με μεγάλη επιτυχία να συνδέσουν τον «εθνικισμό» με πολλά από τα πιο φρικτά γεγονότα του 20ού αιώνα. Οφείλεται επίσης στο ότι αυτοί οι πολιτικοί τείνουν να βλέπουν τους εαυτούς τους σαν καλούς, έντιμους φιλελεύθερους στον τομέα του εμπορίου. Εγωιστές εθνικιστές είναι οι άλλοι, οι ξένοι. Η καταφυγή στον προστατευτισμό περιγράφεται ως μια θλιβερή πρακτική, που όμως είναι απαραίτητη με δεδομένη την αντικοινωνική και εγωιστική συμπεριφορά των άλλων. Τέτοια μέτρα θεωρούνται βραχυπρόθεσμα, και πιστεύεται ότι θα εγκαταλειφτούν μόλις τερματιστεί η αντικοινωνική συμπεριφορά αυτού του είδους και πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες οικονομικές προσαρμογές. Λίγοι πολιτικοί βλέπουν σε αυτές τις πρακτικές ένα μείγμα οικονομικού εθνικισμού και οικονομικού φιλελευθερισμού, παρά το γεγονός ότι ο προστατευτισμός και ο «νεοπροστατευτισμός» είναι, χωρίς αμφιβολία, μόνιμα χαρακτηριστικά του διεθνούς οικονομικού τοπίου, ακόμη και σε έναν κόσμο στον οποίο υποτίθεται πως προχωράει ταχύτατα η παγκοσμιοποίηση.

#### ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Carr, E.H., *Nationalism and After*, Macmillan, Λονδίνο 1946. Ένα λαμπρό σύντομο δοκίμιο. Συνυφαίνει μεταξύ τους τις πολλές διαστάσεις του εθνικισμού με συναρπαστική επιδεξιότητα. Αισιόδοξο στις προβλέψεις του για το «μετά».
- Crane, George T. - Abba, Amawi (επιμ.), *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1991. Χρήσιμη συλλογή κλασικών δοκιμίων και αποσπασμάτων από κλασικά κείμενα.
- Dell, E., *The Politics of Economic Interdependence*, Macmillan, Λονδίνο 1987.
- Keynes, J.M., «National Self-Sufficiency», *Yale Review*, τόμ. XXII, 1933, ανατυπωμένο στο *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, επιμ.: Donald Moggridge - Elizabeth Johnson, XXI, Macmillan, Λονδίνο 1971-1989. Το απόγειο της «αποστασίας» του Keynes. Σημαντικό δοκίμιο, γραμμένο στο αποκορύφωμα της Ύφεσης, στο οποίο εγκα-

ταλείπει, σχεδόν ολοκληρωτικά, τις πρότερες φιλελεύθερες πεποιθήσεις του.

- Krasner, Stephen, *Defending the National Interest: Raw Materials Investments and US Foreign Policy*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1978.
- Mayall, James, *Nationalism and International Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, ιδιαίτερα τα Κεφάλαια 3-5. Η καλύτερη σύγχρονη μελέτη για την επίδραση του εθνικισμού στις διεθνείς σχέσεις. Ιδιαίτερα δυνατό στο θέμα των συμβιβασμών ανάμεσα στον οικονομικό εθνικισμό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό, στους οποίους κατέληξαν τα κράτη επανειλημμένα, αν και συχνά απρόθυμα, κατά τη μεταπολεμική περίοδο.
- Seers, Dudley, *The Political Economy of Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1983. Μια λεπτή και διαυγής ανάλυση που προκαλεί γόνιμη σκέψη.
- Strange, Susan, «Protectionism and World Politics», *International Organization*, τόμ. 39, τχ. 2, 1985. Εικονοκλαστική επίθεση εναντίον της φιλελεύθερης προκατάληψης απέναντι στον προστατευτισμό.
- Strange, Susan, «Defending Benign Mercantilism», *Journal of Peace Research*, τόμ. 25, τχ. 3, 1988. Σκληρή κριτική του Gilpin.



## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

## ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ

Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας της αποαποικιοποίησης και με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο ιμπεριαλισμός είναι υπόθεση του παρελθόντος. Υπάρχουν όμως αρκετοί λόγοι για τους οποίους είναι ακόμη μια σημαντική έννοια. Πρώτον, είναι η κεντρική έννοια στη μαρξιστική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων. Δεύτερον, έχει αποδείξει ότι είναι ένας αξιοληπτέος ανθεκτικός όρος. Παρά τις τεράστιες αλλαγές που επήλθαν κατά τα τελευταία εκατό περίπου χρόνια στην τύχη της αυτοκρατορίας ως μορφής πολιτικής οργάνωσης, ο ιμπεριαλισμός είναι ακόμη ένας σημαντικός όρος στο λεξιλόγιο της διεθνούς πολιτικής (ιδίως στο λεξιλόγιο των ριζοσπαστικών κρατών). Αυτό αποτελεί μια εκ πρώτης όψης απόδειξη, ότι ο όρος αναφέρεται σε ορισμένα επίμονα χαρακτηριστικά του διεθνούς συστήματος.

## Το πρόβλημα του ορισμού

Είναι τρομερά δύσκολο να ορίσουμε τον ιμπεριαλισμό. Οι σημασίες που έχει προσλάβει ο όρος από τότε που εισήλθε στο πολιτικό λεξιλόγιο, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, είναι πάμπολλες. Στα πρώτα χρόνια της ιστορίας του, ο «ιμπεριαλισμός» χρησιμοποιήθηκε για να περιγραφεί η δικτατορική μορφή διακυβέρνησης που άσκησε ο αυτοκράτορας Ναπολέον Γ' στη Γαλλία. Τη δεκαετία του 1890 χρησιμοποιήθηκε για να περιγραφεί η προσπάθεια της Γερμανίας να δημιουργήσει ένα κλειστό οικονομικό σύστημα, προστατευμένο από τον ξένο ανταγωνισμό με ψηλά «δασμολογικά» τείχη – το είδος του συστήματος που υποστήρι-

ξε ο List. Μόλις στο γύρισμα του αιώνα προσέλαβε τη σημασία που έχει συνήθως στις μέρες μας, σύμφωνα με την οποία ιμπεριαλισμός είναι η πρόσκτηση και ο έλεγχος υπανάπτυκτων περιοχών από προηγμένες βιομηχανικές χώρες. Ωστόσο, η εννοιολογική καινοτομία συνεχίστηκε αδιάπτωτη. Είναι διάσημος ο ορισμός του Λένιν – στο έργο του *Ιμπεριαλισμός, Το ανώτατο στάδιο του Καπιταλισμού* – σύμφωνα με τον οποίο ο ιμπεριαλισμός δεν είναι η κατοχή ξένων περιοχών, αλλά ένα στάδιο στην εξέλιξη του καπιταλισμού. Ύστερα από μισό αιώνα, ο θεωρητικός της κοινωνίας Johan Galtung επεξέτεινε ακόμη πιο πολύ την έννοια, εξισώνοντάς την, ουσιαστικά, με οποιαδήποτε μορφή διεθνούς ανισότητας.<sup>1</sup>

Για να αποκτήσουμε μια σαφή αντίληψη αυτού του όρου, είναι σημαντικό να διακρίνουμε τον επίσημο από τον ανεπίσημο ιμπεριαλισμό. Ο πρώτος σημαίνει την πρόσκτηση και τον άμεσο έλεγχο συγκεκριμένων περιοχών. Αυτός ο τύπος ιμπεριαλισμού δύσκολα διακρίνεται από την αποικιοκρατία. Και οι δύο συνεπάγονται τον αποκάλυπτο διοικητικό και πολιτικό έλεγχο των αποικιών, και οι αποικίες αυτές αποτελούν συνήθως τμήμα μιας πολύ μεγαλύτερης αυτοκρατορίας. Ο ανεπίσημος ιμπεριαλισμός σημαίνει μια λιγότερο εμφανή – ή ακόμη και συγκαλυμμένη – άσκηση ελέγχου, επιρροή ή κυριαρχία. Δε συνεπάγεται απαραίτητα την καταστροφή της επίσημης εθνικής κυριαρχίας μιας χώρας, δηλαδή της θεσμικής ανεξαρτησίας της. Μπορεί, για παράδειγμα, να πάρει τη μορφή μιας σφαίρας επιρροής. Μπορεί να είναι προϊόν μιας ανισότητας της ισχύος στις συναλλαγές, που επιτρέπει σε ένα οικονομικά ισχυρό κράτος να καθορίσει τις οικονομικές πολιτικές ενός άλλου, πολύ ασθενέστερου κράτους. Μπορεί να είναι ακόμη πιο διάχυτη: πολλές φορές υποστηρίζεται ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες ελέγχουν μια «διεθνική αυτοκρατορία» (transnational empire) με τη δύναμη των πολυεθνικών εταιρειών τους και με την επίδραση της κουλτούρας τους.

Αυτή η διάκριση ανάμεσα στον επίσημο και τον ανεπίσημο ιμπεριαλισμό είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί σε μεγάλο βαθμό η

1. V.I. Lenin, *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*, ό.π.: Johan Galtung, «A Structural Theory of Imperialism», *Journal of Peace Research*, τόμ. 13, τχ. 2, 1971.

σύγκυση οφείλεται στο ότι δεν έγινε τούτος ο διαχωρισμός. Για παράδειγμα, έχει υποστηριχτεί ότι οι μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού δεν είναι έγκυρες επειδή δεν μπορούν να εξηγήσουν την κατεξοχήν περίπτωση (test-case) του «αγώνα για την Αφρική» κατά τη δεκαετία του 1880. Προβάλλεται το επιχείρημα ότι η ανάπτυξη του μονοπωλίου και η τεράστια εξαγωγή χρηματιστικού κεφαλαίου από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στα ανεκμετάλλευστα μέρη του κόσμου – βασικοί παράγοντες στη μαρξιστική εξήγηση του ιμπεριαλισμού – εμφανίστηκαν ύστερα, και όχι πριν, από αυτόν τον αγώνα. Συνεπώς, αυτά τα πράγματα δεν μπορούν να θεωρηθούν αιτίες.<sup>2</sup>

Αυτό μπορεί να αληθεύει. Αλλά δεν καταρρίπτει τη μαρξιστική θεωρία, αφού οι μαρξιστές έχουν δείξει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τον ανεπίσημο παρά για τον επίσημο ιμπεριαλισμό. Έχουν εστιάσει την προσοχή τους πολύ περισσότερο στην Ασία και τη Λατινική Αμερική παρά στην Αφρική. Αυτό είναι σημαντικό, γιατί η Ασία γνώρισε πολύ λιγότερο την επίσημη αποικιοκρατία σε σύγκριση με την Αφρική, και οι περισσότερες χώρες της Λατινικής Αμερικής απέκτησαν επίσημη ανεξαρτησία ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα.

Συνεπώς, οι μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού κρίθηκαν με βάση έναν ορισμό του ιμπεριαλισμού (δηλαδή τον επίσημο σε αντιδιαστολή με τον ανεπίσημο ιμπεριαλισμό) τον οποίο οι υποστηρικτές τους δεν αποδέχονται, και υπό το πρίσμα των στοιχείων που προέκυψαν από ένα μέρος του κόσμου (την Αφρική) στο οποίο εκείνοι έδειξαν σχετικά περιορισμένη προσοχή.<sup>3</sup> Θα

2. Βλ. A.J.P. Taylor, «Economic Imperialism», στο *Essays in English History*, Penguin, Χάρμοντσγουορθ 1976, σ. 169-174· Kenneth Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Ρέντινγκ, Μασαχουσέτη 1979, σ. 20-29.

3. Οι συμβολές-ορόσημα στη συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό είναι οι εξής: John Gallagher - Ronald Robinson, «The Imperialism of Free Trade», *Economic History Review*, Second Series, τόμ. 6, τχ. 1, 1953· D.K. Fieldhouse, «"Imperialism": An Historiographical Revision», *Economic History Review*, Second Series, τόμ. 14, τχ. 2, 1961· R.J. Hammond, «Economic Imperialism: Sidelights on a Stereotype», *Journal of Economic History*, τόμ. 21, τχ. 4, 1961· Eric Strokes, «Late Nineteenth-Century Colonial Expansion and the Attack on the Theory of Economic Imperialism: A Case of Mistaken Identity?», *Historical Journal*, τόμ. 12, τχ. 2, 1969· John Gallagher - Ronald Robinson - Alice Denny, *Africa and the Victorians: The Official*

ήταν επίσης σωστό να επισημάνουμε ότι οι μαρξιστές είχαν την τάση να μελετούν τον ιμπεριαλισμό όχι απλώς με αναφορά στις διμερείς σχέσεις μεταξύ δύο χωρών, αλλά ως μία από τις συνθήκες του παγκόσμιου συστήματος συνολικά.

Σε αυτό το σημείο του συλλογισμού θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα: Οι διάφοροι ορισμοί του ιμπεριαλισμού έχουν κάποια κοινή βάση; Είναι δυνατό να αναγνωρίσουμε κάποια κεντρικά χαρακτηριστικά; Μπορούν να προβληθούν δύο προτάσεις. Πρώτον, ο ιμπεριαλισμός συνεπάγεται κυριαρχία. Μια ιμπεριαλιστική σχέση περιλαμβάνει κάτι περισσότερο από «επιρροή» ή «πειθώ», αλλά δε σημαίνει απαραίτητα την άσκηση «φυσικού» ελέγχου. Δεύτερον, ο ιμπεριαλισμός συνεπάγεται κυριαρχία των οικονομικά ανεπτυγμένων, ή ισχυρών, χωρών έναντι των υπανάπτυκτων, ή οικονομικά ασθενών.

### Θεωρίες του Ιμπεριαλισμού

Όπως υπάρχουν διάφοροι ορισμοί του ιμπεριαλισμού, έτσι υπάρχουν και διάφορες θεωρίες. Πριν εξετάσουμε μερικές από αυτές, θα ήταν καλό να λάβουμε υπόψη μας τα ακόλουθα δύο στοιχεία: Πρώτον, ουσιαστικά όλες οι θεωρίες του ιμπεριαλισμού αποτελούν προσπάθειες να εξηγηθούν τα διεθνή πολιτικά γεγονότα με αναφορά στους οικονομικούς παράγοντες. Εν ολίγοις, αποτελούν οικονομικές ερμηνείες της εξωτερικής πολιτικής. Μια τέτοια ερμηνεία έχει δοθεί για κάθε σημαντική σύγκρουση του 20ού αιώνα, από τον Α' και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι τον Πόλεμο του Βιετνάμ, τον Πόλεμο του Κόλπου και τον πόλεμο μεταξύ της Βρετανίας και της Αργεντινής στο νότιο Ατλαντικό. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος έχει συχνά προβληθεί ως το Παράδειγμα ιμπεριαλιστικού πολέμου. Ήταν ένα άμεσο αποτέλε-

*Mind of Imperialism*, δεύτερη έκδοση, Macmillan, Λονδίνο 1981· Norman Etherington, «Reconsidering Theories of Imperialism», *History and Theory*, τόμ. 21, τχ. 1, 1982· D.K. Fieldhouse, *Economics and Empire 1839-1914*, Macmillan, Λονδίνο 1984· P.J. Cain - A.G. Hopkins, *British Imperialism: Innovation and Expansion 1688-1914*, Longman, Λονδίνο 1993· P.J. Cain - A.G. Hopkins, *British Imperialism: Crisis and Deconstruction 1914-1990*, Longman, Λονδίνο 1993.

σμα τού όλο και πιο σκληρού ανταγωνισμού ανάμεσα στις μεγαλύτερες καπιταλιστικές δυνάμεις για νέες αγορές, νέες πηγές πρώτων υλών και νέους τομείς επενδύσεων. Για πολλά χρόνια, αυτή ήταν η καθιερωμένη αντίληψη της Αριστεράς, είτε της μπολσεβίκικης είτε της φαβιανής είτε της σοσιαλδημοκρατικής. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος θεωρήθηκε η κορύφωση της κρίσης του καπιταλισμού. Ο ναζισμός, ο φασισμός, ο милитаризм και άλλα φαινόμενα στα οποία αποδιδόταν συνήθως ο πόλεμος ήταν απλώς οι παθολογικές εκδηλώσεις ενός παρηκμασμένου καπιταλιστικού συστήματος που κατέρρεε. Αυτή ήταν η υποκείμενη παραδοχή σε πολλά βιβλία που εκδόθηκαν κατά τη δεκαετία του '30 από την περίφημη Αριστερή Λέσχη Βιβλίου του Victor Gollancz: ο ναζισμός, ο φασισμός και ο милитаризм ήταν οι «άμεσες και επιφανειακές» αιτίες του πολέμου· ήταν τα συμπτώματα της «κρίσης του καπιταλισμού», που αποτελούσε την πραγματική αιτία. Ομοίως, έχει υποστηριχτεί ότι η αμερικανική παρέμβαση στο Βιετνάμ ήταν μόνο επιφανειακά μια προσπάθεια να προστατευτεί η δημοκρατία και να περιοριστεί η εξάπλωση του κομμουνισμού. Στην πραγματικότητα ήταν μια προσπάθεια των Ηνωμένων Πολιτειών να εξασφαλίσουν την προμήθεια ζωτικών πρώτων υλών και να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους σημαντικές αγορές. Ήταν επίσης μια προσπάθεια «να γίνει ο κόσμος ασφαλής» για τον αμερικανικό καπιταλισμό. Ο Πόλεμος του Κόλπου του 1991 έχει περιγραφεί ως ένας πόλεμος που έγινε για να εξασφαλιστεί η συνεχής ροή φτηνού πετρελαίου από τη Μέση Ανατολή προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και τις συμμαχικές καπιταλιστικές χώρες. Λέγεται πως η εθνική κυριαρχία του Κουβέιτ ήταν ένας συμπτωματικός παράγοντας. Οι δυνάμεις του συνασπισμού δεν ενδιαφέρονταν σοβαρά για την υπεράσπιση της εθνικής κυριαρχίας του Κουβέιτ. Και επίσης δεν ενδιαφέρονταν –παρά την επίμονη προπαγάνδα για το αντίθετο– για την ενίσχυση της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Άλλωστε, το Κουβέιτ δεν είχε μεγαλύτερες αξιώσεις όσον αφορά τη δημοκρατία σε σύγκριση με τον επιθετικό γείτονά του, το Ιράκ. Ούτε και ο άλλος κύριος σύμμαχος του συνασπισμού στην περιοχή, η Σαουδική Αραβία. Αν τα ανθρωπίνια δικαιώματα ήταν ένα σημαντικό μέλημά τους, οι δυνάμεις του συνασπισμού, όπως οι Η-

νωμένες Πολιτείες, η Βρετανία και η Γαλλία, δε θα είχαν υποστηρίξει το Ιράκ στη μακροχρόνια, σκληρή και αιματηρή σύγκρουσή του με το Ιράν. Κι όμως, αυτή η υποστήριξη ήταν ουσιώδης και οπωσδήποτε βοήθησε σημαντικά τον ηγέτη του Ιράκ, τον Σαντάμ Χουσεΐν, να ενισχύσει την κτηνώδη εξουσία που ασκούσε στο λαό του. Ακόμη και ο πόλεμος μεταξύ της Βρετανίας και της Αργεντινής για τα νησιά Φόλκλαντ το 1982 έχει εξηγηθεί με οικονομικούς όρους. Μολονότι για πολλούς είναι ξεκάθαρα ένας πόλεμος για κατοχή και κυριαρχία, μερικοί τον έχουν ερμηνεύσει ως μια θατσερική συνωμοσία για να αποτραπεί μια σχεδόν βέβαιη εκλογική ήττα. Την εποχή κατά την οποία έκανε την εισβολή η Αργεντινή, η συντηρητική κυβέρνηση της Thatcher έπαιρνε στις σφυγιομετρήσεις τα χαμηλότερα ποσοστά που είχαν εμφανιστεί ποτέ. Δεν είχε υπάρξει ποτέ βρετανική κυβέρνηση που να είναι λιγότερο δημοφιλής. Αρχίζοντας έναν πόλεμο –έναν άσκοπο, αναχρονιστικό, ιμπεριαλιστικό πόλεμο–, η Thatcher, με κυνισμό, απέσπασε την προσοχή του εκλογικού σώματος από την ανεργία, τη φτώχεια και τις διαδηλώσεις στο κέντρο των πόλεων. Η κυρία Thatcher, που δε χαρακτηριζόταν από πολιτική αθωότητα, ήξερε ότι τίποτε δεν ενώνει έναν λαό όπως ο πόλεμος. Επιλέγοντας μια βίαιη λύση στη διαμάχη για τα Φόλκλαντ, μετέτρεψε μια σχεδόν σίγουρη εκλογική ήττα σε συντριπτική νίκη. Έτσι διατήρησε την πολιτική επιρροή της οικονομικής και εμπορικής ελίτ, τα συμφέροντα της οποίας έχει αποστολή να υπερασπίζεται και να προωθεί το Συντηρητικό Κόμμα.

Δε χρειάζεται να μας απασχολήσει το κατά πόσο είναι ακριβείς αυτού του είδους οι εξηγήσεις της εξωτερικής πολιτικής. Αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε είναι το πόσο δημοφιλείς είναι στις «καθημερινές» και στις ακαδημαϊκές συζητήσεις.

Ένα δεύτερο προκαταρκτικό στοιχείο που πρέπει να επισημάνουμε σχετικά με τις θεωρίες του ιμπεριαλισμού είναι ότι, αν και οι περισσότερες έχουν μαρξιστικό προσανατολισμό, αυτό δεν ισχύει για όλες. Υπάρχει μια «ρεαλιστική» θεωρία του ιμπεριαλισμού. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ο ιμπεριαλισμός δεν είναι σύγχρονο αλλά πανάρχαιο φαινόμενο, και δε σχετίζεται με τον καπιταλισμό ή, απαραίτητα, με την οικονομία. Η εν λόγω θεωρία βλέπει τον ιμπεριαλισμό ως μια σχεδόν φυσική τάση των

ανεξάρτητων κρατών προς την εδαφική επέκταση. Η διεθνής πολιτική είναι ένας αγώνας για την ισχύ και, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Θουκυδίδη, «οι δυνατοί κάνουν αυτό που θέλουν και οι αδύναμοι κάνουν αυτό που πρέπει».<sup>4</sup>

Υπάρχουν επίσης αρκετές φιλελεύθερες θεωρίες. Ο αυστριακός οικονομολόγος Joseph Schumpeter, για παράδειγμα, υποστήριζε ότι ο καπιταλισμός ήταν εγγενώς αντι-ιμπεριαλιστικός. Κατά την άποψή του, ο ιμπεριαλισμός οφειλόταν στην επιβίωση, ύστερα από την εμφάνιση του καπιταλισμού και του βιομηχανικού συστήματος, συγκεκριμένων αντιδημοκρατικών κοινωνικών ομάδων που είχαν ίδια συμφέροντα στη σύγκρουση και στον πόλεμο. Οι κοινωνικές ομάδες που δημιουργήθηκαν από τον καπιταλισμό –οι εργάτες και οι αστοί– δεν είχαν συμφέροντα που να εξυπηρετούνται από τις αυτοκρατορικές κατακτήσεις, αλλά μερικές φορές τις υποστήριζαν λόγω της επιβίωσης ορισμένων παράλογων, αταβιστικών ενστίκτων. Ο Schumpeter είχε την αίσθηση πως αυτές οι αντιδημοκρατικές ομάδες και τα παράλογα ένστικτα σύντομα θα εξαλείφονταν (και μαζί τους θα εξέλειπε ο ιμπεριαλισμός), από τη στιγμή που θα εδραιώνονταν ο καπιταλισμός και το βιομηχανικό σύστημα.<sup>5</sup>

#### J.A. Hobson

Το 1902, ο άγγλος φιλελεύθερος οικονομολόγος και θεωρητικός της κοινωνίας J.A. Hobson δημοσίευσε ένα από τα σημαντικότερα έργα για το συγκεκριμένο θέμα, με τίτλο *Imperialism: A Study*. Ο Hobson πίστευε πως ο ιμπεριαλισμός ήταν αποτέλεσμα των νέων εξελίξεων στη δομή των προηγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Παρατήρησε ότι οι οικονομίες των μεγάλων καπιταλι-

4. [«δυνατά δε οί προύχοντες πράσσοι, καί οί ἄσθενεῖς ξυγχωροῦσιν»: οι δυνατοί κάνουν αυτά που μπορούν, και οι αδύναμοι υποχωρούν και τάσσονται (Σ.τ.Μ.)]. Βλ. Hans Morgenthau, *Politics Among Nations*, πέμπτη έκδοση, Knopf, Νέα Υόρκη 1973, σ. 48-76.

5. Βλ. Joseph Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1951· Lewis S. Feuer, *Imperialism and the Anti-Imperialist Mind*, Transaction, Λονδίνο 1989, σ. 16-25.

στικών χωρών κυριαρχούνταν όλο και πιο πολύ από τα μονοπώλια, τα τραπεζικά και τα καρτέλ. Αυτές οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούσαν τεχνητά να αυξήσουν τα κέρδη τους, αφού δε χρειαζόταν να αντιμετωπίσουν τη σκληρότητα της αγοράς. Έτσι, ο πλούτος συγκεντρωνόταν σε ολοένα λιγότερα χέρια. Αφού οι πλούσιοι έχουν μια έντονη τάση να αποταμιεύουν, αυξανόταν η αναλογία της αποταμίευσης προς την κατανάλωση στην οικονομία. Αλλά εξαιτίας της άνισης κατανομής πλούτου, και συνεπώς της περιορισμένης αγοραστικής δύναμης των μαζών, δεν υπήρχε λόγος να επενδυθούν αυτές οι αποταμιεύσεις στο εσωτερικό. Έτσι, οι μεγαλοβιομήχανοι και οι έμποροι ήταν αναγκασμένοι να στραφούν προς το εξωτερικό για να βρουν νέους τομείς παραγωγικών επενδύσεων.

Ο Hobson παρατήρησε επίσης ότι αυτοί οι μεγαλοβιομήχανοι και οι έμποροι ασκούσαν αξιοσημείωτη πολιτική επιρροή. Κινώντας μοχλούς και νήματα μπορούσαν να κατευθύνουν την κρατική πολιτική. Συγκεκριμένα, μπορούσαν να ωθήσουν την εξωτερική πολιτική του κράτους προς το άνοιγμα αυτών των νέων τομέων για επενδύσεις στο εξωτερικό: με ειρηνικά μέσα, αν ήταν δυνατόν, και με τον εξαναγκασμό –ή ακόμη και με την άμεση προσάρτηση–, αν ήταν απαραίτητο.

Με αυτό τον τρόπο ο καπιταλιστής μπορούσε «να χρησιμοποιήσει το δημόσιο ταμείο για να έχει ιδιωτικό όφελος». Μάλιστα, ο Hobson υποστήριζε ότι «η αυξανόμενη πίεση της ανάγκης για επενδύσεις στο εξωτερικό πρέπει να θεωρείται ως μία από τις πιο ισχυρές και άμεσες επιρροές στην εξωτερική μας πολιτική».

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι η θεωρία του Hobson για τον ιμπεριαλισμό, παρότι είναι αναμφίβολα δομιστική, δεν είναι μια μαρξιστική θεωρία (αν και συχνά περιγράφεται εσφαλμένα ως τέτοια). Το κλειδί για την κατανόησή της είναι η ιδέα της υποκατανάλωσης (underconsumption). Για τον Hobson, αυτή ήταν η κύρια ρίζα του ιμπεριαλισμού. Η λύση που πρότεινε δεν ήταν η επανάσταση αλλά η μεταρρύθμιση, και συγκεκριμένα η ανακατανομή του πλούτου από τους πλούσιους προς τους φτωχούς. Αυτό όχι μόνο θα έκανε την κοινωνία περισσότερο δίκαιη, με περισσότερη ισότητα, αλλά θα έφερνε και περισσότερη ευημερία, και επίσης θα εξάλειβε την ανάγκη για μια δαπανηρή και

επικίνδυνη ιμπεριαλιστική εξωτερική πολιτική. Η αγοραστική δύναμη θα βρισκόταν στα χέρια των μαζών. Η ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών θα αυξανόταν. Οι βιομήχανοι και οι έμποροι δε θα αναγκάζονταν πια να αναζητήσουν στο εξωτερικό μια διέξοδο για το επιπλέον κεφάλαιό τους. Το κεφάλαιο θα μπορούσε και πάλι να επενδυθεί με ασφάλεια στην εσωτερική αγορά.<sup>6</sup>

### Η μαρξιστική παράδοση

Η μαρξιστική παράδοση είναι ευρύτατη και η ανάλυσή της είναι δυσχερής επειδή υπάρχουν κάποιοι συγγραφείς που επηρεάστηκαν έντονα από τις μαρξιστικές ιδέες, αλλά δε θεωρούν τους εαυτούς τους μαρξιστές (για παράδειγμα ο Immanuel Wallerstein), και άλλοι στους οποίους η επιρροή δεν είναι τόσο μεγάλη, αλλά αποδέχονται πρόθυμα το χαρακτηρισμό (για παράδειγμα ο Johan Galtung).

Η πιο γόνιμη περίοδος στη διαμόρφωση των μαρξιστικών θεωριών ήταν η δεκαετία πριν από την έκρηξη του πολέμου του 1914 στην Κεντρική Ευρώπη. Οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ονομάζονται συχνά «κλασικές μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού». Ο αυστριακός οικονομολόγος Rudolf Hilferding ανέπτυξε την έννοια του «χρηματιστικού κεφαλαίου». Το κεντρικό επιχείρημά του ήταν ότι οι χρηματιστές, και όχι οι βιομήχανοι, ήταν υπεύθυνοι για την οικονομική επέκταση που εμφανιζόταν στα υπανάπτυκτα μέρη του κόσμου. Η εξέχουσα αριστερή διανοήτρια και πολιτική ακτιβίστρια Rosa Luxemburg υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός ήταν εγγενώς επεκτατικός: χρειαζόταν να επεκταθεί για να επιβιώσει. Ο ιμπεριαλισμός ήταν αναπόφευκτος, αφού, αργά ή γρήγορα, οι καπιταλιστικές χώρες θα έπρεπε να ανταγωνιστούν η μία την άλλη για

6. J.A. Hobson, *Imperialism: A Study*, τρίτη έκδοση, George Allen and Unwin, Λονδίνο 1938· Michael Freedon (επιμ.), *J.A. Hobson: A Reader*, Unwin Hyman, Λονδίνο 1988· David Long, «J.A. Hobson and Economic Internationalism», στο David Long - Peter Wilson (επιμ.), *Thinkers of the Twenty Years' Crisis*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995· David Long, *Towards a New Liberal Internationalism: The International Theory of J.A. Hobson*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1996.

τις τελευταίες περιοχές που δεν είχαν υποστεί ήδη την καπιταλιστική εκμετάλλευση. Ο μπολσεβίκος διανοητής Νικολάι Μπουχάριν υποστήριξε ότι οι κύριοι δρώντες στην παγκόσμια οικονομία δεν ήταν οι μεμονωμένες εταιρείες αλλά, όλο και πιο πολύ, τα κράτη. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός, ότι ο ανταγωνισμός μέσα στα εθνικά σύνορα εξαλειφόταν προοδευτικά. Οι μεγάλες επιχειρήσεις «κατάπιναν» τις μικρότερες και είχαν αρχίσει να σχηματίζονται μεμονωμένα, τεράστια «κρατικά καπιταλιστικά τραστ». Αυτά τα κρατικά καπιταλιστικά τραστ – «Μεγάλη Βρετανία inc.», «Αμερική inc.», «Γερμανία inc.» – σύντομα θα κυριαρχούσαν στην παγκόσμια οικονομία. Ο Μπουχάριν ονόμασε «ιμπεριαλισμό» τον άγριο ανταγωνισμό που διεξαγόταν ανάμεσά τους.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι ο ίδιος ο Marx δε χρησιμοποίησε τον όρο «ιμπεριαλισμός», ούτε είχε μια θεωρία γι' αυτόν. Ωστόσο, συγγραφείς όπως η Luxemburg και ο Μπουχάριν επηρεάστηκαν βαθύτατα από τη θεωρία του για την καπιταλιστική ανάπτυξη και από την έρευνά του γύρω από την επίδραση του καπιταλισμού στις μη ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Όσον αφορά τον ιμπεριαλισμό, δύο όψεις της θεωρίας του Marx είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Πρώτον, παρότι δεν είχε μια θεωρία για τον ιμπεριαλισμό, είχε μια θεωρία για την ιστορία, όπου ο καπιταλισμός διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Αυτή η θεωρία ονομάζεται μερικές φορές ιστορικός υλισμός. Η βασική του αρχή είναι ότι η ιστορία αποτελεί προϊόν των κοινωνικών δυνάμεων παραγωγής και των συγκρούσεων που εμπεριέχουν. Οι εσωτερικές συγκρούσεις της φεουδαρχίας οδήγησαν στην πτώση της και στην εγκαθίδρυση του καπιταλισμού. Ομοίως, οι εσωτερικές συγκρούσεις του καπιταλισμού οδηγούν στην πτώση του και στην εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού.<sup>7</sup> Κάθε στάδιο είναι ένας απαραίτητος πρόδρομος για το επόμενο. Οι συνθήκες για την ανάπτυξη του καπιταλισμού προκύπτουν από τη φεουδαρχία, και οι συνθήκες για το σοσιαλισμό προκύπτουν από τον καπιταλι-

7. Ευκολοδιάβαστες και εμβριθείς εισαγωγές στη θεωρία του Marx για την ιστορία προσφέρουν οι Donald MacRae, «Karl Marx», στο Timothy Raison (επιμ.), *The Founding Fathers of Social Science*, Penguin, Χάρμοντσγουορθ 1969, και Robert Heilbroner, *The Worldly Philosophers*, Penguin, Λονδίνο 1983, σ. 105-130.

σμό. Για τον Marx, ο ιστορικός ρόλος του καπιταλισμού ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Ο καπιταλισμός, σε αντίθεση με τους τρόπους παραγωγής που διαδέχτηκε, είχε δυναμικό χαρακτήρα. Ωθούνταν από την ίδια την εσωτερική λογική του να επεκταθεί σε κάθε γωνιά του κόσμου. Με αυτή τη διαδικασία θα κατέρρεαν οι οπισθοδρομικοί, προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής και τα ήθη, οι συνήθειες, οι μύθοι και οι προλήψεις που συνδέονταν με αυτούς, και ο κόσμος θα ενωνόταν, για πρώτη φορά, κάτω από ένα και μοναδικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Ταυτόχρονα, ο καπιταλισμός θα οδηγούσε στη δημιουργία ενός παγκόσμιου αστικού προλεταριάτου, της επαναστατικής ταξικής συνείδησης και των συνθηκών για την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού. Συνεπώς, ο καπιταλισμός είναι μια ταραχοποιός, ανατρεπτική, καταστροφική δύναμη, αλλά επίσης μια προοδευτική δύναμη που έχει να επιτελέσει ένα ζωτικής σημασίας ιστορικό έργο: την καταστροφή των οπισθοδρομικών κοινωνικών δομών. Αυτό το παράδοξο, το ότι ο καπιταλισμός είναι καταστροφικός αλλά επίσης προοδευτικός, παρότι έχει κεντρική θέση στην άποψη του Marx, δεν έγινε εύκολα αποδεκτό από τους μεταγενέστερους μαρξιστές.

Δεύτερον, πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Marx δεν είχε να πει πολλά για το κράτος. Το θεωρούσε προϊόν βαθύτερων υλικών δυνάμεων: ένα φαινόμενο του «εποικοδομήματος». Έτσι, το κράτος ήταν ένα όργανο της κυρίαρχης, άρχουσας τάξης, και η κρατική πολιτική ήταν πάντοτε μια αντανάκλαση των συμφερόντων αυτής της τάξης. Και πάλι, οι μεταγενέστεροι μαρξιστές δεν ήταν απολύτως ικανοποιημένοι με αυτή την άποψη. Πολλοί έφτασαν να πιστεύουν ότι το κράτος μπορεί να είχε περισσότερη αυτονομία απ' όση «επέτρεπε» ο Marx. Αν αληθεύει κάτι τέτοιο, είναι σημαντικό, αφού συνεπάγεται ότι η εξωτερική πολιτική δεν μπορεί να αναχθεί εξ ολοκλήρου σε ζητήματα κοινωνικών τάξεων.

Το πιο γνωστό μαρξιστικό βιβλίο για τον ιμπεριαλισμό είναι το *Ιμπεριαλισμός, Το ανώτατο στάδιο του Καπιταλισμού* του Λένιν, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1917. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, όπως ακριβώς ο Cobden περιέγραψε δραματικά τις διεθνείς πολιτικές συνέπειες της ανάπτυξης της ελεύθερης αγοράς από τον Smith, ο Λένιν περιέγραψε δραματικά τις διεθνείς πολιτικές

συνέπειες της ανάπτυξης του καπιταλισμού από τον Marx.

Γενικά, το έργο του Λένιν δεν είναι πρωτότυπο. Δανείστηκε πολλά από άλλους ριζοσπάστες συγγραφείς, συγκεκριμένα τον Hobson και τον Hilferding. Ωστόσο, αυτός είναι που ανέπτυξε τη σημαντική ιδέα της «εργατικής αριστοκρατίας». Ο Λένιν απέδιδε σε αυτό το φαινόμενο την αποτυχία της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης να ενωθεί, για να αντισταθεί στον πόλεμο το 1914. Οι μαρξιστές βρέθηκαν σε μεγάλη αμηχανία όταν το σχέδιο της Δεύτερης Διεθνούς για αντίσταση στον πόλεμο –έναν «ιμπεριαλιστικό» πόλεμο– μέσω μιας γενικής απεργίας δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί. Αντίθετα, οι εργάτες παρατάχτηκαν πίσω από τις εθνικές μπουρζουαζίες τους, δηλαδή υποστήριξαν τις εθνικές κυβερνήσεις τους στις πολεμικές προετοιμασίες τους, και δεν αντέδρασαν σε αυτές τις προετοιμασίες, δείχνοντας αλληλεγγύη προς τους συντρόφους τους εργάτες σε όλη την Ευρώπη. Αυτό συμβολίστηκε περίφημα με την υπερψήφιση των Πολεμικών Πιστώσεων από το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα στο Ράιχσταγκ. Ο εθνικισμός είχε σημειώσει μια εντυπωσιακή νίκη έναντι του σοσιαλιστικού διεθνισμού. Το όνειρο της Δεύτερης Διεθνούς να συντρίψει τον καπιταλισμό μέσω της μαζικής αντίστασης στον πόλεμο, είχε τελειώσει. Η εξήγηση που έδωσε ο Λένιν γι' αυτή την εξέλιξη, σε αντίθεση με όλες τις διδασκαλίες του μαρξισμού, ήταν ότι ορισμένα τμήματα του προλεταριάτου –οι ειδικευμένοι εργάτες– είχαν απορροφηθεί από την μπουρζουαζία. Ουσιαστικά, το ευρωπαϊκό προλεταριάτο είχε δωροδοκηθεί για να δράσει ενάντια στα ταξικά του συμφέροντα. Η ευρωπαϊκή αστική τάξη είχε κατορθώσει να το κάνει αυτό χάρη στα επιπλέον κέρδη που είχε αποκομίσει έπειτα από δεκαετίες αποικιακής εκμετάλλευσης.

#### Μαρξιστικές και νεομαρξιστικές θεωρίες μετά το 1945

Από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ένα πλήθος θεωριών του ιμπεριαλισμού έχει προκύψει από τη μαρξιστική παράδοση. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι η θεωρία της εξάρτησης και η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων. Μέχρι τη δεκαετία του '60 είχε γίνει εμ-

φανές, ότι οι περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν ευημερούσαν, παρότι είχαν κερδίσει την επίσημη ανεξαρτησία τους. Η θεωρία της εξάρτησης και η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων πρόσφεραν νέες εξηγήσεις γι' αυτό το γεγονός. Το κεντρικό επιχείρημα ήταν ότι η ανάπτυξη μιας χώρας καθορίζεται από τη θέση που κατέχει στο καπιταλιστικό σύστημα – ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από έναν αυστηρό καταμερισμό εργασίας, από τον οποίο δεν μπορεί εύκολα να ξεφύγει μια χώρα.

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε τέσσερα καινοφανή στοιχεία που μοιράζονται αυτές οι νέες θεωρίες. Πρώτον, μεγάλη έμφαση δίνεται στην έννοια της «υπανάπτυξης». Η εν λόγω έννοια χρησιμοποιείται για να εκφραστεί η ιδέα, ότι ο καπιταλισμός λεηλατεί τις προ-καπιταλιστικές οικονομίες. Αποσπώνται πόροι και «υπεραξία», αλλά δεν επιστρέφεται τίποτε, αν εξαιρέσουμε ορισμένους μικρούς καπιταλιστικούς «θύλακες». Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη μάλλον δυσχεραίνεται παρά διευκολύνεται, σε αντίθεση με τις διδασκαλίες τόσο του φιλελευθερισμού όσο και του κλασικού μαρξισμού. Μάλιστα, οι περιοχές που υφίστανται την εκμετάλλευση εγκαταλείπονται σε χειρότερη κατάσταση από αυτήν στην οποία βρίσκονταν νωρίτερα. Γι' αυτό χρησιμοποιείται η λέξη υπο-ανάπτυξη.

Δεύτερον, οι θεωρητικοί της εξάρτησης και των παγκόσμιων συστημάτων βλέπουν το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα ως όλον, και όχι ως μια αλληλουχία εθνικών οικονομιών, καθεμιά από τις οποίες αναπτύσσεται με τη σειρά της. Ένα κρίσιμο στοιχείο είναι ότι βλέπουν αυτό το όλον χωρισμένο σε ένα κυρίαρχο κέντρο και σε μια περιφέρεια που έχει σχέση εξάρτησης από αυτό. Το κέντρο αναπτύσσεται εις βάρος της περιφέρειας. Όπως είπε ο André Gunder Frank, υπάρχει μια αλυσίδα εκμετάλλευσης που συνδέει τα κεντρικά γραφεία των επιχειρήσεων στη Νέα Υόρκη, το Λονδίνο και τη Φρανκφούρτη με τις καλλιέργειες που δεν επαρκούν για την επιβίωση στα πιο περιφερειακά μέρη του συστήματος, τα οποία πλήττονται περισσότερο από τη φτώχεια.<sup>8</sup> Αυτή είναι μια μεγάλη απόκλιση από τον κλασικό μαρξι-

8. André Gunder Frank, «The Development of Underdevelopment», *Monthly Review*, Σεπτέμβριος 1966, σ. 17-30.

σμό που, όπως είδαμε, θεωρεί τον καπιταλισμό προοδευτική δύναμη. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της εξάρτησης και των παγκόσμιων συστημάτων, ο καπιταλισμός είναι προοδευτικός για ορισμένους (τις προηγμένες βιομηχανικές χώρες), αλλά οπισθοδρομικός για κάποιους άλλους (τις χώρες με πρωτογενή παραγωγή). Ο μόνος τρόπος για να δραπετεύσουν από αυτό το δίκτυο κυριαρχίας και εκμετάλλευσης οι εξαρτημένες χώρες είναι να διαρρήξουν εντελώς τις σχέσεις τους με το καπιταλιστικό σύστημα.

Ωστόσο, αυτό είναι δύσκολο να γίνει, γιατί στην «περιφέρεια» υπάρχει μια τάξη κομπραδόρων.<sup>9</sup> Αυτό είναι το τρίτο καινοφανές στοιχείο στις νεομαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού μετά το 1945. Αυτή η τάξη αποτελείται από δυτικοποιημένες ελίτ του Τρίτου Κόσμου που έχουν ένα μερίδιο στο υπάρχον σύστημα. Ουσιαστικά είναι σύμμαχες με τις χώρες του «κέντρου» ή του «πυρήνα» γιατί έχουν συμφέρον από την εκμετάλλευση που υφίσταται η «περιφέρεια της περιφέρειας». Η ύπαρξη μιας τάξης κομπραδόρων, ή του «πυρήνα της περιφέρειας», έχει εξασφαλίσει την αποθάρρυνση των προσπαθειών απελευθέρωσης από το παγκόσμιο σύστημα, που σπανίζουν.

Τέταρτον, οι θεωρητικοί της εξάρτησης και των παγκόσμιων συστημάτων ορίζουν τον καπιταλισμό ως έναν τρόπο συναλλαγής: κυρίως συναλλαγής για νομισματικό όφελος στις διεθνείς ή παγκόσμιες αγορές. Σύμφωνα με τον Immanuel Wallerstein, τον πιο διακεκριμένο θεωρητικό των παγκόσμιων συστημάτων, το παγκόσμιο σύστημα του καπιταλισμού υπάρχει από τον 16ο αιώνα. Αυτή η ιδέα είναι διαμετρικά αντίθετη με την άποψη του Marx. Για τον Marx, ο καπιταλισμός είναι μάλλον ένας τρόπος παραγωγής – «γενικευμένη παραγωγή εμπορευμάτων για την αγορά, όπου η ίδια η εργασία είναι ένα εμπόρευμα» – παρά ένας τρόπος συναλλαγής. Αυτός ο τρόπος παραγωγής άρχισε να κυριαρχεί μόλις τον 19ο αιώνα. Ίσως η σημαντικότερη διαφορά ανάμεσα στον Marx και στον Wallerstein είναι ότι, ενώ ο Marx θεωρεί πως ο καπιταλισμός ριζώνει πρώτα στο εσωτερικό και με-

9. Αυτός είναι ένας πορτογαλικός όρος που σημαίνει, στην κυριολεξία, έναν μεσάζοντα με τον οποίο μια ξένη εταιρεία συναλλάσσεται με κινέζους διαπραγματευτές.



τά επεκτείνεται προς τα έξω –το έργο του *Κεφάλαιο* είναι κυρίως μια ανάλυση του καπιταλισμού στη Βρετανία–, ο Wallerstein πιστεύει πως ο καπιταλισμός είναι ένα παγκόσμιο σύστημα εξαρχής, και βλέπει την ιστορική εξέλιξη όχι με αναφορά στην εξαπλώσή του, αλλά με αναφορά στην επίδρασή του στα διάφορα συστατικά του μέρη.

### Κριτική των κλασικών μαρξιστικών θεωριών του Ιμπεριαλισμού

Οι μαρξιστικές θεωρίες δεν έμειναν χωρίς κριτική. Η κλασική μαρξιστική παραδοχή ότι ο καπιταλισμός είναι ένα μονολιθικό φαινόμενο έχει αμφισβητηθεί. Όπως επισημάναμε στο *Κεφάλαιο 2*, μπορεί να υπάρχουν αρκετά διαφορετικά είδη καπιταλισμού, καθένα από τα οποία έχει πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Συνεπώς, ενδέχεται να είναι απαραίτητες περισσότερες από μία θεωρίες για να εξηγηθεί η εξέλιξή τους. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι, αν υπήρξε ποτέ ένα «στάδιο μονοπωλίου» στον καπιταλισμό, εμφανίστηκε σε ορισμένες χώρες πολύ πριν εμφανιστεί σε άλλες. Ας πάρουμε για παράδειγμα τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Βρετανία στο γύρισμα του αιώνα. Από αυτές τις δύο χώρες, οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν προχωρήσει πολύ περισσότερο στο δρόμο του μονοπωλίου, αλλά είχαν μια μικρή αυτοκρατορία. Η Βρετανία ήταν πολύ καθυστερημένη όσον αφορά το μονοπώλιο, αλλά είχε μια τεράστια αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες, θα έπρεπε να συμβαίνει το αντίστροφο. Σε σχέση με αυτό υποστηρίζεται μερικές φορές ότι οι μαρξιστές υπερεκτιμούν την επιρροή που ασκούν οι χρηματιστές και οι καπιταλιστές στην εξωτερική πολιτική. Μπορεί να έχουν τη δυνατότητα να κινήσουν κάποια νήματα και να πιέσουν μερικούς μοχλούς, αλλά το ίδιο μπορούν να κάνουν και τα μέσα ενημέρωσης, οι ομάδες που ασκούν πίεση (για παράδειγμα, η Διεθνής Αμνηστία ή η Greenpeace), συγκεκριμένα τμήματα του εκλογικού σώματος (για παράδειγμα το εβραϊκό λόμπι στις Ηνωμένες Πολιτείες ή οι αγρότες στη Γαλλία), οι διπλωμάτες, οι στρατηγοί, οι ειδικοί σύμβουλοι, και ούτω καθεξής.

Μια εξίσου σοβαρή κριτική παρατήρηση για τον κλασικό μαρ-

ξισμό είναι ότι υποτίμησε την ικανότητα του καπιταλισμού να προσαρμόζεται στην αλλαγή. Ο ρυθμιζόμενος σε μεγάλο βαθμό και υποκείμενος σε κανόνες καπιταλισμός που υπάρχει σήμερα στα περισσότερα μέρη του κόσμου –ακόμη και στις Ηνωμένες Πολιτείες– είναι πολύ διαφορετικός από εκείνον που επικράτησε τον 19ο αιώνα. Οι κλασικοί μαρξιστές έχουν υποτιμήσει την ικανότητα του κράτους να απαγορεύει και να διαλύει τα καρτέλ, τα μονοπώλια και τα τραστ να χειρίζεται τη συνολική προσφορά και ζήτηση με σκοπό να διορθώνει τις περιοδικές δυσλειτουργίες του συστήματος να περιορίζει τη δυστυχία σε περιόδους οικονομικής κρίσης, και να επιτυγχάνει συγκεκριμένους οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους μέσω της ανακατανομής του πλούτου. Έχουν υποτιμήσει την ικανότητα της οργανωμένης εργασίας να βελτιώσει τα εισοδήματα και τις συνθήκες για τη μάζα των εργαζομένων, και να αυξήσει σημαντικά την πολιτική τους επιρροή. Τέλος, έχουν υποτιμήσει την ικανότητα του καπιταλισμού να αναπτύξει νέες και πιο παραγωγικές τεχνολογίες και να δημιουργήσει καινούργιες επιθυμίες για να δώσει κίνητρα τόσο στους εργάτες όσο και στους καπιταλιστές. Με λίγα λόγια, η «εξαθλίωση των μαζών» που θα οδηγούσε στην κατάρρευση του καπιταλιστικού συστήματος, όπως πίστευε ο Marx και οι πρώτοι οπαδοί του, δεν εμφανίστηκε ποτέ. Ο καπιταλισμός αποδείχτηκε πως ήταν ένα ιδιαίτερα εύπλαστο και ευπροσάρμοστο σύστημα. Αντί να εξαθλιώσει τις μάζες, σε πολλά μέρη του κόσμου έφερε ανυπολόγιστα πλούτη.

Η επιτυχία του κράτους στη ρύθμιση και στη διαμόρφωση των οικονομικών διαδικασιών και αποτελεσμάτων δείχνει ότι απέχει πολύ από το δουλικό όργανο μιας ομοιογενούς άρχουσας τάξης που δέχονται οι εκπρόσωποι του κλασικού μαρξισμού. Το κράτος έχει τουλάχιστον ως έναν βαθμό αυτονομία από την ταξική δομή της κοινωνίας. Επιπλέον, τα στοιχεία δείχνουν ότι η άρχουσα τάξη, στο βαθμό που υπάρχει, δε μιλάει πάντοτε με μια φωνή στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής. Γεγονότα όπως ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος, ο Πόλεμος του Βιετνάμ και οι πόλεμοι στα Βαλκάνια κατά τη δεκαετία του '90 προκάλεσαν ποικιλία αντιδράσεων από όλα τα τμήματα της κοινωνίας. Η «άρχουσα τάξη» στις μεγάλες καπιταλιστικές χώρες αποδείχτη-

κε εξίσου διαιρεμένη με τις άλλες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες όσον αφορά το πώς θα έπρεπε να αντιδράσει σε αυτά τα τραγικά γεγονότα. Επομένως, η παραδοχή της ομοιογένειας είναι κάθε άλλο παρά εύλογη.

Τέλος, οι κλασικές μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού έχουν δεχτεί αρνητική κριτική επειδή είναι δύσκολο να επαληθευτούν. Έχει τεθεί το ερώτημα: Ποιος είναι ο σκοπός αυτών των θεωριών; Να εξηγήσουν τον πόλεμο; Να εξηγήσουν την κατάκτηση περιοχών; Να εξηγήσουν τη σύγκρουση της Δεύτερης Διεθνούς το 1914; Να εξηγήσουν την περιοδική εμφάνιση κρίσεων στο διεθνές οικονομικό σύστημα; Κάθε άλλο παρά σαφής είναι ο στόχος, το εξηγητέο, αυτών των θεωριών. Αυτό έχει επιτρέψει στους υποστηρικτές τους να αλλάζουν όπως τους βολεύει τα επιχειρήματά τους όταν δέχονται επίθεση. Όταν έρχονται αντιμέτωποι με αντιφατικά εμπειρικά δεδομένα, μπορούν να λένε: «Μα η θεωρία δεν ενδιαφέρεται για το Χ, αλλά μάλλον για το Υ». Αυτό μπορεί να είναι ένα ρητορικό πλεονέκτημα, αλλά αποτρέπει εμπόδιο όταν γίνεται προσπάθεια να επιτευχθεί μια σαφής κατανόηση.

#### Κριτική των νεομαρξιστικών θεωριών

Οι νεομαρξιστές έχουν υποστεί κριτική για την έννοια της εκμετάλλευσης. Έχει επισημανθεί ότι αυτή η έννοια, που είχε τόσο κεντρική θέση στη νεομαρξιστική σκέψη μετά το 1945, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να οριστεί. Λέγεται ότι, ενώ οι τιμές των προϊόντων που κατασκευάζονται στον εκβιομηχανισμένο «Βορρά» έχουν παρουσιάσει σταθερή άνοδο, οι τιμές των πρωτογενών προϊόντων του αναπτυσσόμενου «Νότου» έχουν υποχωρήσει. Επομένως, ο Νότος αντιμετωπίζει «άδικους όρους εμπορίου». Πρέπει να εξάγει όλο και πιο πολλή από την πρωτογενή παραγωγή του για να εισάγει την ίδια ποσότητα βιομηχανικών προϊόντων. Αλλά πώς υπολογίζεται μια δίκαιη τιμή; Πώς υπολογίζει κανείς την ανταλλακτική αξία οποιουδήποτε δεδομένου εμπορεύματος, χωρίς τουλάχιστον κάποια αναφορά στην προσφορά και τη ζήτηση, δηλαδή στην τιμή που είναι διατεθειμένη να πληρώσει η α-

γορά; Είναι δυνατόν όλες οι συναλλαγές στις οποίες ένα μέρος ωφελείται πολύ περισσότερο από ένα άλλο να θεωρούνται «εκμετάλλευση»;<sup>10</sup> Αληθεύει πράγματι ότι οι χώρες του Τρίτου Κόσμου έχουν υποστεί δυσμενείς όρους εμπορίου; Οι τιμές ορισμένων εμπορευμάτων –για παράδειγμα του πετρελαίου, του αλουμινίου, του χρωμίου– έχουν πάει πολύ καλά σε σχέση με τα βιομηχανικά προϊόντα. Επιπλέον, τα εμπειρικά στοιχεία ποικίλλουν ανάλογα με το έτος που λαμβάνεται ως «βάση» του υπολογισμού. Αν μια ανάλυση αρχίζει κατά τη διάρκεια μιας περιόδου ταχείας ανόδου των τιμών των εμπορευμάτων και τελειώνει σε μια περίοδο ύφεσης, είναι πιθανό να δείξει πτώση του εμπορικού ισοζυγίου αυτών των προϊόντων. Αν όμως μια ανάλυση αρχίζει κατά τη διάρκεια μιας ύφεσης και τελειώνει σε μια περίοδο ανόδου, είναι πιθανό να δείξει το αντίθετο. Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνουν πως το μόνο ασφαλές συμπέρασμα στο οποίο μπορεί κανείς να καταλήξει όσον αφορά τις τιμές των εμπορευμάτων είναι ότι τείνουν να είναι πιο ασταθείς από την τιμή των βιομηχανικών προϊόντων.<sup>11</sup> Αυτές και άλλες επισημάνσεις δεν έχουν αντιμετωπιστεί ικανοποιητικά από τους σύγχρονους μαρξιστές συγγραφείς. Επομένως, η βεβαιότητα με την οποία έχει εκφραστεί ο ισχυρισμός ότι ο Τρίτος Κόσμος αποτελεί θύμα συνεχούς «εκμετάλλευσης», είναι κάθε άλλο παρά απολύτως δικαιολογημένη.

Ομοίως, η έννοια της «εξάρτησης» δεν είναι εντελώς απαλλαγμένη από την ασάφεια. Ο Dos Santos την ορίζει ως εξής: «Με τον όρο εξάρτηση εννοούμε μία κατάσταση κατά την οποία η οικονομία ορισμένων χωρών καθορίζεται από την ανάπτυξη και την εξάπλωση μιας άλλης οικονομίας, στην οποία υποτάσσεται η πρώτη».<sup>12</sup> Τι σημαίνει όμως «καθορίζεται» και «υποτάσσεται»;

10. Θα μπορούσε επίσης κανείς να εξετάσει από μια κλασική μαρξιστική προοπτική αν η εκμετάλλευση είναι πάντοτε κακή, ιδίως σε ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Είναι γνωστή η ρήση της μαρξίστριας οικονομολόγου του Κέμπριτζ Joan Robinson: «Το μόνο πράγμα που είναι χειρότερο από το να σε εκμεταλλεύονται είναι να μη σε εκμεταλλεύονται».

11. Βλ. Susan Strange, *States and Markets*, Pinter, Λονδίνο 1988, σ. 172-174.

12. Theotonio Dos Santos, «The Structure of Dependence», *American Economic Review*, τόμ. 60, 1970, σ. 231-236.

Εύλογα θα μπορούσε να πει κανείς ότι το μόνο που κάνει ο Dos Santos με τον ορισμό του είναι να αντικαθιστά έναν ασαφή όρο με δύο άλλους.

Η θεωρία της εξάρτησης έχει επίσης δεχτεί κριτική επειδή δε δίνει αρκετή προσοχή στους εσωτερικούς παράγοντες. Η διαφθορά, η κυβερνητική κακοδιαχείριση, ο νεποτισμός και η συστηματική άρνηση των πολιτικών ελευθεριών ήταν συνηθισμένα δεινά στην πολιτική ζωή πολλών κρατών του Τρίτου Κόσμου από τότε που απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70. Για τη συνεχή ένδειά τους ευθύνονται μάλλον αυτά τα δεινά, παρά ο «δομικός ιμπεριαλισμός» ή η εγγενώς εκμεταλλευτική φύση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Έτσι, η θεωρία της εξάρτησης είναι απλώς ένα βολικό μέσο με το οποίο οι δυσχέρειες των χωρών του Τρίτου Κόσμου μπορούν να αποδοθούν στους ξένους. Παρέχει στις κυβερνήσεις αυτών των χωρών μια βολική δικαιολογία για να μην καταπιαστούν με τα προβλήματα των οποίων οι πρωταρχικές αιτίες βρίσκονται στο εσωτερικό.

Τέλος, οι νεότερες θεωρίες έχουν δεχτεί κριτική με το επιχείρημα ότι δεν είναι μαρξιστικές. Αυτή είναι η κεντρική ιδέα της σημαντικής μελέτης του Bill Warren με τίτλο *Imperialism: Pioneer of Capitalism*. Ο Warren υποστηρίζει ότι ο καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός είναι εκμεταλλευτικός, και πράγματι συνεπάγεται κάποιο βαθμό υποταγής. Αλλά είναι επίσης ιστορικά αναγκαίος, όπως είπε ο Marx. Ο Warren αρνείται με εμπειρικά στοιχεία τον κεντρικό ισχυρισμό των θεωρητικών της εξάρτησης, ότι ο Τρίτος Κόσμος δεν αναπτύσσεται. Δείχνει ότι αναπτύσσεται, αν και η ανάπτυξή του έχει έναν ανώμαλο ρυθμό – ένα γεγονός που, όπως τονίζει ο Warren, δε θα έπρεπε να εκπλήσσει κανέναν.

## ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Brewer, Anthony, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, δεύτερη έκδοση, Routledge, Λονδίνο 1990. Η πιο περιεκτική μελέτη των μαρξιστικών θεωριών στον τομέα. Σχολαστική και κρουστάλλινη. Απίθανο να ξεπεραστεί.
- Cain, P.J., «Hobson, Cobdenism and the Radical Theory of Economic Imperialism», *Economic History Review*, τόμ. 31, τχ. 4, 1978. Υπόδειγμα προσεκτικής έρευνας και σφιχτοδεμένης ανάλυσης. Εξαιρετική συνοπτική μελέτη της πολιτικής σκέψης του Hobson.
- Etherington, Norman, *Theories of Imperialism: War, Conquest and Capital*, Groom Helm, Μπέκενχαμ 1984. Εξαιρετική ανάλυση από τον αυστραλό ιστορικό με το διαιγές ύφος. Αναζητεί τα ίχνη της σύγχρονης έννοιας του ιμπεριαλισμού μέχρι τον κοινωνιολόγο Gaylord Wilshire και τον υπερεθνικόφρονα αμερικανικό Τύπο του τέλους της δεκαετίας του '80.
- Fieldhouse, D.K. (επιμ.), *The Theory of Capitalist Imperialism*, Longman, Λονδίνο 1967. Ιδιαίτερα χρήσιμη ανθολογία κλασικών δοκιμών που συγκέντρωσε ένας από τους κυριότερους ιστορικούς του τομέα.
- Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, Monthly Review, Νέα Υόρκη 1969. Πρωτοποριακή εργασία στην ανάλυση της «εξάρτησης».
- Gill, Stephen - Law, David, *The Global Political Economy: Perspectives, Problems and Policies*, Harvester, Λονδίνο 1988. Κορυφαίο εγχειρίδιο στον τομέα της Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας από μαρξιστική (συγκεκριμένα, γραμισιανή) προοπτική.
- Hayter, Teresa, *Aid as Imperialism*, Verso, Λονδίνο 1983. Ριζοσπαστική ανάλυση του φαινομένου της ξένης βοήθειας. Ελλιπές σε αντεπιχειρήματα. Ένα παράξενο μείγμα πολεμικής και προσεκτικής ανάλυσης.
- Lall, Sanjaya, «Is "Dependence" a Useful Concept in Analysing Underdevelopment?», *World Development*, τόμ. 3, τχ. 11 και 12, 1975. Αιχμηρή, αν όχι αδιαμφισβήτητη, εμπειρική αντίκρουση των κεντρικών αξιωμάτων της θεωρίας της εξάρτησης.
- McLellan, David, *The Thought of Karl Marx*, δεύτερη έκδοση, Macmillan, Λονδίνο 1980. Παραμένει μία από τις καλύτερες εισαγωγές.
- Magdoff, Harry, *The Age of Imperialism: The Economics of US Foreign Policy*, Monthly Review, Νέα Υόρκη 1969. Σημαντικό αναθεωρητικό κείμενο για τα κίνητρα της εξωτερικής πολιτικής των Ηνωμένων Πολιτειών κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.
- Rosenberg, Justin, *The Empire of Civil Society: A Critique of the Realist*

*Theory of International Relations*, Verso, Λονδίνο 1994. Εμβριθής κριτική του ρεαλισμού από την οπτική γωνία του ιστορικού υλισμού.

Συζητήσιμες οι αναφορές στον Carr και στον Morgenthau.

Roxborough, Ian, *Theories of Underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1979.

Εξαιρετική επισκόπηση της μεταπολεμικής σκέψης για την ανάπτυξη και την υπανάπτυξη.

Wallerstein, Immanuel, *Historical Capitalism*, Verso, Λονδίνο 1983 [ελλην. έκδοση: *Ιστορικός Καπιταλισμός*, μτφρ.: Μέττα Τσικρινά, Θεμέλιο, Αθήνα 1987]. Όχι η προτίμηση όλων. Ηρωική και μη ικανοποιητική προσπάθεια σύνοψης του μνημειώδους, πολύτομου *History of the Modern World System*, του ίδιου συγγραφέα.

Warren, Bill, *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, Verso, Λονδίνο 1980.

Δριμεία κριτική της θεωρίας της εξάρτησης από μια κλασική μαρξιστική οπτική. Λεπτομερές και πειστικό στην ανάλυση. Μια σημαντική επανέκθεση της κλασικής μαρξιστικής τοποθέτησης.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΘΕΣΜΟΙ

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

### ΜΠΡΕΤΟΝ ΓΟΥΝΤΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ «ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΧΡΗΜΑΤΟΣ»

Το σύστημα Μπρέτον Γουντς, που επινοήθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και καθιερώθηκε αμέσως μετά το τέλος του, περιλάμβανε δύο στοιχεία: μια φιλελεύθερη τάξη στο διεθνές εμπόριο κι ένα διεθνές νομισματικό καθεστώς. Σε αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με το δεύτερο από αυτά τα δύο στοιχεία, και κυρίως με τις αρχές και τους θεσμούς που διέπουν τη διεθνή νομισματική διαχείριση. Πρέπει να αναφερθούμε σε δύο θέματα πριν εξετάσουμε την εξέλιξη των νομισματικών προσαρμογών του Μπρέτον Γουντς και του κεντρικού θεσμού του, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου: πρώτον, στο ρόλο του «διεθνούς χρήματος» στο διεθνές σύστημα· δεύτερον, στο ιστορικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της δημιουργίας του συστήματος Μπρέτον Γουντς, διότι δε δημιουργήθηκε σε ένα ιστορικό κενό, και σκοπός του ήταν να δώσει λύση στις συγκεκριμένες ανησυχίες της εποχής αμέσως μετά τον πόλεμο.

#### Ο ρόλος του «διεθνούς χρήματος»

Οι τελευταίοι τρεις αιώνες είδαν να αλλάζει θεμελιωδώς ο ρόλος και οι χρήσεις του χρήματος. Σήμερα θεωρούμε αυτονόητη την ύπαρξή του. Το να αναζητούμε, να κερδίζουμε και να ξοδεύουμε χρήμα είναι ζήτημα ρουτίνας. Αναγνωρίζουμε την ύπαρξη ενός διεθνούς συστήματος χρηματοοικονομίας και επενδύσεων, ακόμη κι αν δεν είμαστε πάντοτε σίγουροι για το πώς λειτουργεί. Θεωρούμε φυσικό να παραχωρούμε στους ηγέτες μας το δικαίωμα να διαχειρίζονται τις δημοσιονομικές και νομισματικές μας

υποθέσεις, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Και θεωρείται δεδομένο ότι υπήρχε πάντα ένας σταθερός ρόλος του χρήματος στο διεθνές επίπεδο.

Κατά τον 19ο αιώνα το χρήμα έγινε το θεμελιώδες μέσο συναλλαγών στη διεθνή οικονομία. Όπως είδαμε, στα τέλη του 17ου και στο μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα κυριαρχούσε ο λεγόμενος μερκαντιλισμός, με μια αντίληψη μηδενικού αθροίσματος για τη διεθνή οικονομία και με τις παραδοχές του για τους πεπερασμένους πόρους και τον πεπερασμένο πλούτο, που βασιζόνταν στη «μεταλλοφιλία». Η σταδιακή υποχώρηση αυτού του συστήματος πεποιθήσεων και η προοδευτική αντικατάστασή του από τις φιλελεύθερες ιδέες του ελεύθερου εμπορίου προέβαλαν τη σημασία του χρήματος ως μέσου συναλλαγών και καθιέρωσαν τον κεντρικό του ρόλο στο αναπτυσσόμενο διεθνές εμπορικό σύστημα. Αρχικά, το χρήμα πήρε κυρίως τη μορφή του μεταλλικού νομίσματος, και αντλούσε την αξία του από το υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένο. Καθώς οι εμπορικές συναλλαγές διογκώνονταν, το ίδιο συνέβαινε με την ποσότητα του χρήματος που ήταν απαραίτητο σε αυτές τις συναλλαγές. Έτσι, κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα εμφανίστηκε η τάση να χρησιμοποιούνται χάρτινα νομίσματα ως ένα αποδεκτό μέσο συναλλαγών. Εγγυήσεις γι' αυτό το χρήμα παρείχαν ιδιώτες και ιδιωτικά ιδρύματα που βασιζόνταν στα δικά τους αποθέματα χρυσού και αργύρου. Τα κράτη σύντομα μπήκαν στο παιγνίδι, και τα χαρτονομίσματα τυπώνονταν και κυκλοφορούσαν από τις κυβερνήσεις: έτσι, ο κάτοχος του χάρτινου χρήματος μπορούσε να ξέρει με περισσότερη ασφάλεια ότι θα είχε τη δυνατότητα να εισπράξει την αξία του. Εκτός από ένα αποδεκτό μέσο συναλλαγών, το χρήμα έγινε μέσο αποθήκευσης της αξίας, μέτρο αξίας και κριτήριο για την κατάσταση των εθνικών οικονομιών. Το πιο σημαντικό ήταν ότι η εκτύπωση και η κυκλοφορία του χάρτινου χρήματος από το κράτος συνεπαγόταν τη δημιουργία αυτού που ο Gilpin ονόμασε «πολιτικό χρήμα».<sup>1</sup> Τώρα το χρήμα υπερέβαινε τον αμιγώς εμπορικό τομέα και προσλάμβανε πολιτικές ιδιότητες, εφόσον το

1. Robert Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1987, σ. 122.

κράτος θα μπορούσε στο εξής, κατ' αρχήν, να το χρησιμοποιεί για να επηρεάζει την εσωτερική και τη διεθνή οικονομία. Αυτή η δυνατότητα επηρεασμού της εσωτερικής και της διεθνούς οικονομίας θα μπορούσε με τη σειρά της να έχει πολιτικές συνέπειες στο διεθνές σύστημα.

Η αύξηση του κύρους της οικονομίας του laissez-faire και των ιδεών του ελεύθερου εμπορίου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, σε συνδυασμό με την κατακόρυφη αύξηση του όγκου των συναλλαγών, σήμαινε ότι για πρώτη φορά είχε προκύψει μια ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος που θα υποστήριζε ένα μεγάλο και ολοένα διευρυνόμενο φάσμα εμπορικής δραστηριότητας. Η αυξανόμενη επίγνωση της ανάπτυξης ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος δημιούργησε επίσης ένα σύνολο αναγκών σχετικά με τη διαχείρισή του. Μία ανάγκη ήταν να προσδιοριστεί τι είδους διεθνής νομισματική μονάδα θα ήταν γενικά αποδεκτή. Μία δεύτερη ανάγκη αφορούσε τις μεθόδους που θα έπρεπε να επινοηθούν για να διευκολυνθούν οι προσαρμογές του ισοζυγίου πληρωμών. Μία τρίτη ανάγκη σχετιζόταν με τους οικονομικούς θεσμούς που θα ήταν απαραίτητοι για τη διαχείριση αυτών των συναλλαγών.

Στη βάση όλων αυτών βρισκόταν η ανάγκη διατήρησης της διεθνούς σταθερότητας. Αυτό θεωρούνταν το κύριο στοιχείο του αναδυόμενου νομισματικού συστήματος. Η σταθερότητα ως αποτέλεσμα της διαχείρισης των κεφαλαιακών και των χρηματικών ροών αλλά και οι οικονομικοί θεσμοί θα δημιουργούσαν τη βεβαιότητα που είναι ουσιώδης για την ομαλή και αποτελεσματική λειτουργία ενός ανοιχτού εμπορικού συστήματος. Ωστόσο, αυτές οι ανάγκες δεν ήταν απλώς οικονομικής φύσης. Όπως έχει υποστηρίξει ο Scammel, το διεθνές νομισματικό σύστημα ορίζεται από τις πολιτικές παραμέτρους του, και στο πλαίσιο αυτών των παραμέτρων εξετάζονται και επιλύονται τα οικονομικά ζητήματα.<sup>2</sup> Ως εκ τούτου, η πεποίθηση ότι η διεθνής οικονομική σταθερότητα είναι θεμελιώδης προϋπόθεση για ένα επιτυχημένο διεθνές νομισματικό σύστημα δεν μπορεί να θεωρηθεί

2. W.M. Scammel, *The International Economy since 1945*, Macmillan, Μπέιζινγκστοκ 1983.

απομονωμένη από την πολιτική δραστηριότητα που απαιτείται για να διαμορφωθούν και να διατηρηθούν εκείνες οι οποίες είναι απαραίτητες για τη σταθερότητα. Μάλιστα, στην προσπάθεια διαχείρισης του διεθνούς νομισματικού συστήματος, αυτό που προκύπτει είναι η πολιτική ρύθμιση των οικονομικών αναγκών και διαδικασιών.

Αν αυτό θεωρηθεί δεδομένο, γίνεται δύσκολο να δούμε τη διεθνή οικονομία ως μια οντότητα χωρισμένη από το ευρύτερο διεθνές σύστημα. Και ενώ κατά τον 19ο αιώνα γινόταν όλο και πιο προφανές ότι υπήρχε μια τάση προς κάποια μορφή διαχείρισης του αναπτυσσόμενου διεθνούς οικονομικού συστήματος, κατέστη επίσης προφανές ότι τέτοιες προσπάθειες διαχείρισης είχαν εν δυνάμει σοβαρές συνέπειες για την κρατική κυριαρχία, τον ακρογωνιαίο λίθο του διακρατικού συστήματος.

Από τα μέσα του 20ού αιώνα, μια περίοδο που γέννησε διεθνείς οργανισμούς όπως το ΔΝΤ, έχει ασκηθεί πολιτικός έλεγχος στο διεθνές νομισματικό σύστημα για τρεις λόγους: πρώτον, για να παρέχεται ένα νομισματικό πλαίσιο που θα διευκολύνει τις χρηματιστικές ροές και θα βοηθάει την αύξηση του όγκου των διεθνών συναλλαγών· δεύτερον, για την τόνωση και τη διευκόλυνση της διαδικασίας των ξένων επενδύσεων· τρίτον, για να προωθηθεί και να προστατευτεί η διαδικασία που αόριστα ονομάζεται αλληλεξάρτηση, μια διαδικασία που έχει τόσο πολιτικές όσο και οικονομικές συνέπειες (θα επανέλθουμε σε αυτήν παρακάτω). Μέσα στο ίδιο το σύστημα, τα τρία κύρια χαρακτηριστικά που χρειάζονται ρύθμιση για να επιτευχθεί σταθερότητα, και έτσι να διευκολυνθεί η διαδικασία που περιγράψαμε συνοπτικά παραπάνω, μπορούν να ονομαστούν ρευστότητα, προσαρμογή και εμπιστοσύνη. Αυτά τα χαρακτηριστικά διαμορφώνουν το σκεπτικό πάνω στο οποίο βασίζεται το σύστημα Μπρέτον Γουντς για τη διεθνή νομισματική διαχείριση.

#### Οι ιστορικοί προκάτοχοι του συστήματος Μπρέτον Γουντς

Το Μπρέτον Γουντς δεν είναι παρά μόνο η πιο πρόσφατη προσπάθεια να επιβληθεί τάξη στις εν δυνάμει χαοτικές ροές του

παγκόσμιου χρήματος. Σε οποιαδήποτε προσπάθεια κατανόησης του συστήματος Μπρέτον Γουντς πρέπει να εξετάσουμε τους δύο άμεσους ιστορικούς προκατόχους του, την εποχή του κανόνα του χρυσού και τα ταραγμένα χρόνια ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους.

Δεν είναι σύμπτωση το ότι ο κανόνας του χρυσού, που διήρκεσε από το 1870 μέχρι το 1914, λειτούργησε σε μια εποχή κατά την οποία ο φιλελευθερισμός του laissez-faire βρισκόταν στο αποκορύφωμά του. Ήταν μια περίοδος σημαντικής αύξησης του όγκου συναλλαγών παγκοσμίως και, συνεπώς, της ροής του κεφαλαίου που ήταν απαραίτητο για τη χρηματοδότησή του. Ήταν μια περίοδος κατά την οποία ο νόμος του Ricardo για το συγκριτικό πλεονέκτημα παρείχε την κύρια θεωρητική θεμελίωση του διεθνούς εμπορίου. Προέκυψε ένα σαφές πρότυπο εμπορίου, στο οποίο τα έθνη όλου του κόσμου εγκατέλειψαν προοδευτικά τις προηγούμενες στρατηγικές ημι-αυτάρκειας και επεδίωξαν να παράγουν, και να πουλούν, εκείνα τα αγαθά στα οποία διέθεταν συγκριτικό πλεονέκτημα, και να αγοράζουν εκείνα των οποίων η παραγωγή θα μπορούσε να είναι συγκριτικά πιο φτηνή κάπου αλλού. Αυτή ήταν η φάση ακμής της αντίληψης, ότι το εμπόριο και ο οικονομικός ανταγωνισμός ήταν ένα παιγνίδι θετικού αθροίσματος από το οποίο όλοι θα μπορούσαν να ωφεληθούν, και η περίοδος στην οποία άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση η θέση του Cobden, ότι το ελεύθερο εμπόριο ήταν πολύτιμο τόσο για την οικονομική ευημερία όσο και για την ειρήνη. Ουσιαστικά, ήταν μια περίοδος κατά την οποία οι μερκαντιλιστικές έννοιες των διεθνών σχέσεων μηδενικού αθροίσματος και της αναπόφευκτης σύγκρουσης υποχώρησαν μπροστά στις απόψεις του κλασικού φιλελευθερισμού για την ύπαρξη μιας φυσικής αρμονίας των συμφερόντων μεταξύ των εθνών, η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω του ανταγωνισμού και του ανεμπόδιστου εμπορίου.

Η κυριαρχία αυτών των απόψεων του κλασικού φιλελευθερισμού και η αύξηση του όγκου των συναλλαγών δημιούργησε την ανάγκη να καθιερωθεί ο κανόνας του χρυσού, που αντανάκλασε την κλασική φιλελεύθερη πίστη σε μια φυσική αρμονία συμφερόντων μέσω της δημιουργίας ενός συνεργατικού ρυθμιστικού



μηχανισμού για την εξασφάλιση της διεθνούς σταθερότητας. Οι λειτουργίες του ήταν: να παράσχει μια νομισματική βάση με τη μορφή ενός πολύτιμου εμπορεύματος (του χρυσού)· να παράσχει ένα μέσο για την προσαρμογή του ισοζυγίου πληρωμών, και να καθιερώνει μια μέθοδο ρύθμισης, και ουσιαστικής μείωσης, αν ήταν δυνατόν, των διακυμάνσεων στις συναλλαγματικές ισοτιμίες. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος, ο χρυσός αναγνωριζόταν καθολικά ως μέσο συναλλαγών, δηλαδή ως το διεθνές χρηματικό μέσο. Όλα τα εθνικά νομίσματα έπρεπε να ορίζονται και να αποτιμώνται σε σχέση με το χρυσό, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται νομισματική σταθερότητα μέσω σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Ο κανόνας του χρυσού θα λειτουργούσε με τον ακόλουθο τρόπο: Ο χρυσός θα έρεε προς τα κράτη με πλεόνασμα και θα απομακρυνόταν από τα κράτη με έλλειμμα, οδηγώντας σε προσαρμογές του ισοζυγίου πληρωμών και μακροπρόθεσμη ισορροπία. Δηλαδή, καθώς το χρήμα θα έρεε από τα κράτη για να πληρώσουν για τις εισαγωγές, ομοίως θα υπήρχε εκροή χρυσού για να καλυφθεί το νομισματικό έλλειμμα που θα επέφερε η εκροή χρήματος. Το αποτέλεσμα αυτών των εκροών στο εσωτερικό θα ήταν ο περιορισμός της προσφοράς χρήματος, με αποτέλεσμα τον αποπληθωρισμό. Αυτό με τη σειρά του θα προκαλούσε μείωση της ζήτησης για εισαγωγές, και το πιο σκληρό οικονομικό περιβάλλον, με την επίδραση του αποπληθωρισμού, θα οδηγούσε σε πτώση των τιμών, κάνοντας με αυτό τον τρόπο πιο ανταγωνιστικές τις εξαγωγές. Αυτομάτως θα προέκυπτε μια προσαρμογή του ισοζυγίου πληρωμών. Λιγότερα αγαθά θα εισάγονταν, περισσότερα θα εξάγονταν, και ως εκ τούτου η ροή χρήματος και χρυσού θα αντιστρεφόταν.

Αυτός ο μηχανισμός είχε αναπόφευκτα σοβαρές συνέπειες για την οικονομική ευημερία και τη σταθερότητα στο εσωτερικό. Αλλά η εξωτερική σταθερότητα και οι προσαρμογές στο ισοζύγιο πληρωμών θεωρούνταν ως τα σημαντικότερα ζητήματα. Η κυριαρχία των διεθνών θεμάτων γινόταν ανεκτή μόνο από το γεγονός, ότι οι «κοινωνικές χρήσεις του χρήματος» δεν είχαν εξέλχουσα θέση στην ατζέντα των εσωτερικών υποθέσεων. Αυτό θα άλλαζε σύντομα. Το σύστημα γινόταν επίσης ανεκτό χάρη στον

πρόσθετο παράγοντα της πραγματικά συνεργατικής φύσης του, καθώς τα κράτη που συμμετείχαν συμφωνούσαν να αγοράζουν και να πουλούν χρυσό για να διατηρούν σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες.

Ο κανόνας του χρυσού, παράλληλος με το «κράτος νυχτοφύλακα» στο εσωτερικό, δεν παρεκτράπηκε προς τη σφαίρα του ελέγχου, αλλά μάλλον παρείχε ένα στοιχείο συμφωνημένων ρυθμίσεων, και οι τομείς των εν λόγω ρυθμίσεων ήταν η ρευστότητα, η προσαρμογή και η εμπιστοσύνη, στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη. Η ρευστότητα ουσιαστικά περιλάμβανε τη δημιουργία πιστώσεων και την ικανότητα να γίνει αυτό μέσα σε ένα σύστημα το οποίο ήταν θεμελιωμένο σε εθνικά νομίσματα που βασιζόνταν στο χρυσό. Η προσαρμογή όσον αφορά το ισοζύγιο πληρωμών παρεχόταν από το μηχανισμό ροών του χρυσού που περιγράψαμε συνοπτικά παραπάνω. Τέλος, η εμπιστοσύνη παρεχόταν από ένα νομισματικό σύστημα που επέτρεπε τη δημιουργία πιστώσεων με βάση το χρυσό, και την ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου, σύμφωνα με τις εγγυήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και άλλων Μεγάλων Δυνάμεων.

Τα οικονομικά πλεονεκτήματα αυτού του συστήματος είναι προφανή, και θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αυτό ήταν το σύστημα που παρείχε την απαραίτητη σταθερότητα για να αναπτυχθεί η διεθνής οικονομία. Ωστόσο, μια πιο κριτική προσέγγιση του κανόνα του χρυσού θα έδινε έμφαση στην πολιτική φύση αυτής της κανονιστικής διευθέτησης. Για παράδειγμα, η επιτυχία του κανόνα του χρυσού απέρρεε από τη συνεργατική, κανονιστική λειτουργία του, ή μήπως ήταν κυρίως μια εφαρμογή της ισχύος της Βρετανικής Αυτοκρατορίας—τόσο στην οικονομική όσο και στη στρατιωτική της διάσταση—και της επιθυμίας και της ικανότητάς της να υποστηρίξει το σύστημα; Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η Μεγάλη Βρετανία, με τη δυνατότητα που είχε να αντλεί από τους τεράστιους πόρους και το ανθρώπινο δυναμικό των αυτοκρατορικών κτήσεών της, σε συνδυασμό με την υπεροχή των ναυτικών δυνάμεών της, αποτέλεσε τη βάση στην οποία στηριζόταν ολόκληρο το φιλελεύθερο διεθνές σύστημα εμπορίου και ο κανόνας του χρυσού.

Εδώ φυσικά προκύπτει ένα θεμελιώδες ερώτημα: Απαιτεί η

διαχείριση του παγκόσμιου νομισματικού συστήματος την ύπαρξη ενός ηγεμόνα, σαν τη Μεγάλη Βρετανία, που θα θέσει τους κανόνες; Αν η βιωσιμότητα και η σταθερότητα του κανόνα του χρυσού εξαρτιόταν μόνο από την υπεροχή και τα συμφέροντα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, τότε θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι κάθε τύπος συνεργατικού, κανονιστικού μηχανισμού για τη διεθνή νομισματική και εμπορική τάξη βασίζεται, για την ύπαρξή του, στα συμφέροντα και τις δυνατότητες ενός και μοναδικού ισχυρού κράτους. Θα μπορούσε επίσης να υποστηρίξει κανείς, ότι η οικονομική συνεργασία με τη μορφή του κανόνα του χρυσού θα μπορούσε να λειτουργήσει μόνο όταν θα είχαν συμφωνηθεί και τεθεί οι πολιτικές παράμετροι, είτε από την κυριαρχία ενός κράτους είτε μέσω μιας πολιτικής διευθέτησης όπως το σύστημα ισορροπίας της ισχύος κατά τον 19ο αιώνα. Παρά την αποτελεσματικότητα του κανόνα του χρυσού, στην αλλαγή του αιώνα το σύστημα προοδευτικά διαβρώθηκε από τις αυξανόμενες τριβές μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και τη συνδεόμενη με αυτές άνοδο του προστατευτισμού. Το σύστημα έφτασε στο τέλος του με την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Μετά τον πόλεμο έγινε μια προσπάθεια αναβίωσης του κανόνα του χρυσού, ιδίως από το 1925 μέχρι το 1931, όταν η Μεγάλη Βρετανία επανήλθε στην πλήρη μετατρεψιμότητα της στερλίνας στην προ του 1914 τιμή. Αυτή η προσπάθεια υπονομεύτηκε όχι μόνο από την εμφάνιση της μεγάλης ύφεσης, αλλά επίσης από τη γενική αναταραχή της περιόδου του Μεσοπολέμου, κατά την οποία τα κράτη προσπαθούσαν να εξυπηρετήσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα με τρόπους διαφορετικούς από τις συνεργατικές διευθετήσεις που ήταν ενσωματωμένες στον κανόνα του χρυσού. Οι κύριοι λόγοι για τους οποίους συνέβη αυτό πρέπει να αναζητηθούν στα επακόλουθα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η γενική επιστράτευση, υπό την κρατική καθοδήγηση, όλων των όψεων της εσωτερικής οικονομικής ζωής των εμπόλεμων κρατών με σκοπό τη νίκη δημιούργησε το λεγόμενο «κράτος πολέμου».<sup>3</sup> Με το τέλος του πολέμου δεν εξέλιπαν οι νέες προσδοκίες των πολιτών σχετικά με το τι θα έπρεπε να τους παρέχει το κράτος

3. Robert Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, ό.π., σ. 128.

από οικονομική άποψη. Αυτό αποδείχτηκε πως ήταν η αρχή του μετασχηματισμού του «κράτους πολέμου» στο «κράτος πρόνοι-ας», μιας διαδικασίας που επιταχύνθηκε υπό την επιρροή των ιδεών του Keynes: ενώ παλαιότερα ήταν αφοσιωμένος υποστηρικτής της οικονομίας του laissez-faire, άρχισε να αντιμετωπίζει με ολοένα μεγαλύτερο σκεπτικισμό τόσο τα οικονομικά όσο και τα πολιτικά πλεονεκτήματα ενός συστήματος χωρίς ρυθμίσεις. Πρότεινε να υπάρξει περισσότερη κρατική παρέμβαση στην εσωτερική οικονομία και προώθησε πολιτικές όπως η πλήρης απασχόληση ως στόχους για τις μεταπολεμικές δημοκρατίες. Υπό την επιρροή του κείνσιανισμού αναπτύχθηκε μια γενική πεποίθηση, ότι ο ρόλος του κράτους, πέρα από τον πολιτικό και το στρατιωτικό τομέα, θα έπρεπε να εκτείνεται επίσης στον οικονομικό και στον κοινωνικό. Επικράτησε η άποψη ότι το κράτος θα έπρεπε να αναλάβει ευθύνες για την οικονομική και κοινωνική ευημερία των πολιτών του, και όχι μόνο για την άμυνα και τη σωματική τους ασφάλεια. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, το κράτος θα έπρεπε να προστατεύσει την εσωτερική οικονομία από τις αντιξοότητες της διεθνούς οικονομίας, θυσιάζοντας έτσι τη βασική αρχή της σταθερότητας του διεθνούς νομισματικού συστήματος για την εξυπηρέτηση των εσωτερικών συμφερόντων και της αυτονομίας. Ένα καλό παράδειγμα αυτής της ιδέας μπορούμε να βρούμε στις μεταρρυθμίσεις του New Deal που εφάρμοσε ο πρόεδρος Roosevelt στις Ηνωμένες Πολιτείες για να διορθώσει τις συνέπειες της μεγάλης ύφεσης. Οι εν λόγω μεταρρυθμίσεις επικεντρώνονταν στην αναζωογόνηση της οικονομίας των Ηνωμένων Πολιτειών με μεγάλα προγράμματα εργασιών που χρηματοδοτούνταν από το Δημόσιο. Με αυτά τα μέσα, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση έθεσε πάλι την αμερικανική οικονομική ζωή σε λειτουργία άμεσα, και αναθέρμανε την οικονομία των Ηνωμένων Πολιτειών. Επίσης, ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της οικονομικής πολιτικής των Ηνωμένων Πολιτειών κατά τη δεκαετία του '30 ήταν ότι αναπτύχθηκαν πρακτικές διακρίσεων.

Αυτό όμως ήταν μόνο ένα στοιχείο του διεθνούς οικονομικού συστήματος του Μεσοπολέμου, που χαρακτηριζόταν από μια αλληλουχία ad hoc, ασυντόνιστων αποφάσεων από κράτη που επικέντρωναν την προσοχή τους στις εσωτερικές προσαρμογές

και αγνοούσαν τη διεθνή σταθερότητα. Οι εσωτερικές οικονομικές προσαρμογές που πραγματοποιούνταν από μεμονωμένα κράτη έρχονταν σε αντίθεση με το σύστημα ως όλον και κατέληξαν σε γενική διεθνή ανισορροπία. Η Μεγάλη Βρετανία δεν μπορούσε πλέον να διαδραματίσει το ρόλο της ως δανειστής τελευταίας προσφυγής και ως κύριος ρυθμιστής του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Η πολεμική της προσπάθεια από το 1914 μέχρι το 1918 είχε εξαντλήσει τους πόρους της, τόσο τους ανθρωπίνους όσο και τους υλικούς, αφήνοντάς τη μάλλον ανίκανη να διατηρήσει το ρόλο της ως εγγυήτρια του συστήματος. Επιπλέον, η μεγάλη ύφεση σήμανε το τέλος της διεθνούς νομισματικής συνεργασίας. Η εθνική αυτάρκεια και η επιδίωξη της εσωτερικής αυτονομίας κυριάρχησαν έναντι του φιλελεύθερου διεθνισμού, προκαλώντας σύγκρουση των εθνικών συμφερόντων στο διεθνές πεδίο. Αυτή η σύγκρουση συμφερόντων είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη διάλυση της διεθνούς νομισματικής τάξης σε ομάδες, ή «μπλοκ», με επίκεντρο τα νομίσματα συγκεκριμένων ισχυρών κρατών.<sup>4</sup> Αυτά τα νομισματικά μπλοκ επεδίωξαν συγκρουόμενους στόχους, που κατέληγαν σε πολιτικές εμπορικού ανταγωνισμού και οικονομικού πολέμου του τύπου «κατέστρεψε τον πλησίον σου», κυρίως μέσω της εξαγωγής του πληθωρισμού και της ανεργίας σε άλλα κράτη. Η «φυσική αρμονία των συμφερόντων» είχε παραχωρήσει τη θέση της σε μια διεθνή αναρχία στενά νοούμενων και συγκρουόμενων εθνικών συμφερόντων, που δεν έκανε τίποτε για να προλάβει την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

#### Το σύστημα Μπρέτον Γουντς

Η Συμφωνία του Μπρέτον Γουντς υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1944 και άρχισε να ισχύει από το Μάρτιο του 1947. Σκοπός της

4. Τα ισχυρότερα από αυτά ήταν το «μπλοκ του δολαρίου», με κέντρο τις Ηνωμένες Πολιτείες, και το «μπλοκ της στερλίνας», με κέντρο τη Μεγάλη Βρετανία. Η Γαλλία ήταν το κέντρο του «μπλοκ χρυσού», και τα φασιστικά καθεστώτα στην Ιταλία, τη Γερμανία και την Ιαπωνία προσπαθούσαν να δημιουργήσουν τις δικές τους εκδοχές, με επίκεντρο τα δικά τους νομίσματα.

ήταν να θέσει ένα σύνολο κανόνων κι ένα θεσμικό πλαίσιο που θα εξασφάλιζαν την αποφυγή των παγίδων του κανόνα του χρυσού και της αναταραχής του Μεσοπολέμου. Βασιζόταν, κατ' αρχήν, στη Συμφωνία Αμοιβαίας Βοήθειας που υπέγραψαν το 1942 η Μεγάλη Βρετανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτή η συμφωνία όριζε ως βασικούς στόχους οποιασδήποτε μεταπολεμικής οικονομικής τάξης την επιδίωξη του ελεύθερου εμπορίου διεθνώς και της πλήρους απασχόλησης στο εσωτερικό. Η αναστάτωση της περιόδου του Μεσοπολέμου πρόσφερε στους δημιουργούς του συστήματος Μπρέτον Γουντς ένα ισχυρό ερέθισμα για να καταπιαστούν με το ζήτημα της απασχόλησης. Η άνοδος του πολιτικού εξτρεμισμού κατά τη δεκαετία του '30, ιδίως στη Γερμανία, μπορούσε εν μέρει να αποδοθεί στην οικονομική σύγχυση που προκλήθηκε από τον υπερπληθωρισμό και οδήγησε σε μαζική ανεργία. Οι δυσारेσστημένοι άνεργοι, που έφτασαν σε τεράστιους αριθμούς, αποδείχτηκαν εύκολα θύματα για εθνικιστές δημαγωγούς σαν τον Hitler. Οι άνεργοι μπορούσαν να παρασυρθούν και να χειραγωγηθούν μέσω μιας ρητορικής που, σαφέστατα, φόρτωνε τις ευθύνες για την οικονομική δυσπραγία τους στις πλάτες άλλων κρατών και, με περισσότερη κακοήθεια, στον εβραϊκό πληθυσμό της Γερμανίας. Επικράτησε λοιπόν η πεποίθηση ότι θα έπρεπε να εξαλειφτεί για πάντα αυτή η λεγόμενη «μάστιγα της ανεργίας».

Έτσι, η Συμφωνία του Μπρέτον Γουντς είχε σκοπό να επιτύχει έναν συμβιβασμό ανάμεσα στην εσωτερική αυτονομία και στη διεθνή σταθερότητα. Το Μπρέτον Γουντς, με μια διαδικασία που έχει γίνει γνωστή ως «συμβιβασμός του εμπεδωμένου φιλελευθερισμού»,<sup>5</sup> θα επέτρεπε στα κράτη να επιδιώξουν πολιτικές πλήρους απασχόλησης και πρόνοιας στο εσωτερικό, ενώ θα παρείχε τους απαραίτητους κανονισμούς και τον τρόπο διαχείρισης στο διεθνές επίπεδο για να επιτευχθεί σταθερότητα και να είναι πιο ελεύθερο το εμπόριο. Ο εν λόγω συμβιβασμός αντιμετώπιζε άμεσα τα προβλήματα που είχαν ανακύψει με τον κανόνα του χρυσού και με την οικονομική αταξία της περιόδου του Μεσο-

5. John Gerard Ruggie, «International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order», *International Organization*, τόμ. 36, 1982, σ. 399.

πολέμου. Ο κανόνας του χρυσού είχε «υποτάξει» τις εσωτερικές οικονομικές δραστηριότητες στη σταθερότητα της συναλλαγματικής ισοτιμίας και στα συμφέροντα της διεθνούς νομισματικής τάξης εν γένει. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η διεθνής σταθερότητα είχε θυσιαστεί στο όνομα της αυτάρκειας και της εσωτερικής αυτονομίας. Το Μπρέτον Γουντς αποσκοπούσε στο να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα και να δώσει στα κράτη τη δυνατότητα να εφαρμόσουν πολιτικές που θα μπορούσαν χωρίς αυστηρότητα να περιγραφούν ως «πολιτικές Keynes στο εσωτερικό και Adam Smith στο εξωτερικό». Τα κράτη θα μπορούσαν να εφαρμόσουν κρατικιστικές οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές στο εσωτερικό, ενώ ταυτόχρονα θα εφαρμόζαν πολιτικές ελεύθερου εμπορίου και συνεργασίας στο διεθνές επίπεδο.

Ο θεσμός που βρισκόταν στην καρδιά του νομισματικού συστήματος Μπρέτον Γουντς ήταν το ΔΝΤ, και ο κύριος αρχιτέκτονας του ήταν ο Keynes. Εκείνος ήταν που, όταν υπηρετούσε ως σύμβουλος στο βρετανικό Υπουργείο Οικονομικών, έκανε τις διαπραγματεύσεις για το σύστημα σε συνεργασία με τον Harry D. White, βοηθό του υπουργού Οικονομικών των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτοί οι δύο αρχιτέκτονες του συστήματος είχαν διαφορετικά σχέδια, τα οποία αντανακλούσαν, αντίστοιχα, τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις χώρες τους. Ο Keynes αρχικά πρότεινε ένα φιλόδοξο σχέδιο που βασιζόταν στη δημιουργία μιας Διεθνούς Ένωσης Συμφηφισμών (International Clearing Union), η οποία θα λειτουργούσε ως ελεγκτής της διεθνούς ζήτησης χρήματος. Αυτό το σύστημα θα δούλευε με τις ίδιες αρχές με τις οποίες λειτουργεί η κοινή υπερανάληψη, δηλαδή το διεθνές ίδρυμα θα είχε μερίδια (ή μια πιστωτική διευκόλυνση) για κάθε συμβαλλόμενο, από τα οποία το κράτος θα μπορούσε να κάνει ανάληψη κάθε φορά που αντιμετώπιζε δυσκολίες στο ισοζύγιο πληρωμών. Αυτή η πιστωτική διευκόλυνση δεν απαιτούσε την κατάθεση οποιωνδήποτε αποθεμάτων χρυσού ή αποθεματικού νομίσματος στο διεθνές ίδρυμα, και θα αποπληρωνόταν μέσα σε μια συμφωνημένη περίοδο. Το σχέδιο του Keynes αντανακλά την κατάσταση της Βρετανίας ως κράτους-χρεώστη προς τα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και ως εκ τούτου την επιθυμία

να υπάρξουν περισσότερο ήπιες πολιτικές προσαρμογής.

Από την άλλη μεριά, το σχέδιο του White αντανακλούσε τη θέση των Ηνωμένων Πολιτειών ως κύριου κράτους-πιστωτή με ελάχιστη εξάρτηση από το εξωτερικό εμπόριο και με τη συνακόλουθη επιθυμία να υπάρξει γρήγορα προσαρμογή των ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών, και τα κράτη να λειτουργούν μέσα στα όρια των «εισοδημάτων» τους. Το βασικό στοιχείο του σχεδίου του White ήταν η δημιουργία μιας «Διεθνούς Υπηρεσίας Σταθεροποίησης». Τα συμβαλλόμενα κράτη θα κατέθεταν χρήματα και αποθέματα χρυσού, που θα υπολογίζονταν με βάση το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν τους και το μερίδιό τους στο παγκόσμιο εμπόριο. Το μέγεθος της συνεισφοράς τους θα καθόριζε επίσης τα δικαιώματα ψήφου τους μέσα στην υπηρεσία. Σε περιόδους κρίσης του ισοζυγίου πληρωμών, τα κράτη θα είχαν το δικαίωμα να κάνουν ανάληψη σε ξένο νόμισμα, η οποία θα υπολογιζόταν με βάση το δικό τους μερίδιο κεφαλαίων που θα ήταν κατατεθειμένο στην υπηρεσία, για να αποπληρώσουν τα χρέη τους. Από την άλλη, θα γίνονταν ισόποσες αναλήψεις από τα συναλλαγματικά τους αποθέματα στην υπηρεσία. Τα κράτη ήταν υποχρεωμένα να αναπληρώσουν τα συναλλαγματικά τους αποθέματα από τη στιγμή που το ισοζύγιο πληρωμών τους θα είχε ξανά πλεόνασμα.

Επιπλέον, η υπηρεσία θα είχε το δικαίωμα, σε τέτοιες περιόδους κρίσης, να απαιτήσει ή να επιβάλει μέτρα σε οποιοδήποτε κράτος-μέλος για να εξαλείψει οποιοσδήποτε εσωτερικές αιτίες αυτής της κρίσης. Στην καρδιά της πρότασης του White βρισκόταν η έννοια μιας σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας για κάθε κράτος που θα συμμετείχε· μιας ισοτιμίας που δε θα μπορούσε να αλλάξει μονομερώς και θα παρείχε το απαραίτητο επίπεδο σταθερότητας στο διεθνές νομισματικό σύστημα.

Τα παραπάνω σχέδια, μολοντί δε διαφαινόταν συμφωνία σε κανένα από τα δύο, μοιράζονταν τέσσερις κοινούς παράγοντες, στους οποίους βασίστηκε τελικά το σύστημα Μπρέτον Γουντς. Αυτοί οι παράγοντες ήταν οι εξής: οι συναλλαγματικές ισοτιμίες θα ελέγχονταν από ένα διεθνές ίδρυμα· τα διεθνή νομισματικά αποθέματα και η ρευστότητα θα δημιουργούνταν για να συμπληρώσουν τα εθνικά αποθέματα· θα υπήρχε ένας μηχανισμός

για την πολυμερή εκκαθάριση των λογαριασμών, και θα υπήρχαν κάποιες διεθνείς ρυθμιστικές εξουσίες που θα ασκούσε το διεθνές ίδρυμα στις εσωτερικές πολιτικές.

Έτσι, όταν οριστικοποιήθηκε η Συμφωνία του Μπρέτον Γουντς, βασιζόταν στο μηχανισμό των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών και στη μεταφορά των νομισματικών αποθεμάτων υπό τον έλεγχο του νεότευκτου ιδρύματος, του ΔΝΤ, για να αντιμετωπιστούν οποιεσδήποτε ανισορροπίες του ισοζυγίου πληρωμών. Το όλο σύστημα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών βασιζόταν στο δολάριο των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτό έγινε το αποθεματικό νόμισμα, αφού η τιμή του χρυσού ορίστηκε σε 35 δολάρια Ηνωμένων Πολιτειών ανά ουγκιά και όλα τα άλλα νομίσματα «προσδέθηκαν» στο δολάριο μέσα σε μια στενή ζώνη διακυμάνσεων. Μερικοί έφτασαν να ονομάσουν αυτή τη μέθοδο «κανόνα χρυσού συναλλάγματος», αφού η αξία των νομισμάτων συνδέθηκε, μέσω του δολαρίου, με το χρυσό, ενώ επιτρέπονταν κάποιες διακυμάνσεις ανάλογα με τις αλλαγές στις οικονομικές συνθήκες. Αρχικά, αυτές οι διακυμάνσεις περιορίζονταν στο 1% πάνω ή κάτω από τη συμφωνημένη ισοτιμία του νομίσματος με το δολάριο. Αυτή η ζώνη διακυμάνσεων επεκτάθηκε αργότερα στο 2,5%. Και στις δύο περιπτώσεις, η διακύμανση ενός νομίσματος πέρα από αυτά τα όρια θα μπορούσε να εγκριθεί μόνο από το ΔΝΤ, και αν ένα κράτος επέτρεπε πρόθυμα σε ένα νόμισμα να παραβιάσει αυτές τις καθορισμένες περιοριστικές τιμές χωρίς έγκριση, το ΔΝΤ θα μπορούσε να λάβει μέτρα τιμωρίας του εν λόγω κράτους. Αυτό το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών είχε σκοπό να είναι περισσότερο ελαστικό από τον κανόνα του χρυσού, δεδομένου ότι βασιζόταν στη «δυσαικρότητα» χρυσού και δολαρίου των Ηνωμένων Πολιτειών, και υποστηριζόταν από την υγιή οικονομία των Ηνωμένων Πολιτειών. Επίσης, δημιούργησε ένα πλαίσιο που θα ελάττωνε την επίδραση της νομισματικής κερδοσκοπίας –ένα μείζον πρόβλημα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου– και έτσι θα ενίσχυε τη διεθνή σταθερότητα. Επιπλέον, τα κράτη-μέλη, όταν θα αντιμετώπιζαν προβλήματα με το ισοζύγιο πληρωμών, θα μπορούσαν να ζητήσουν κεφαλαιακή υποστήριξη από το ΔΝΤ, κάνοντας αναλήψεις από τα αποθέματα που θα είχαν κατατεθεί εκεί. Σε περιπτώσεις

θεμελιώδους ανισορροπίας επιτρεπόταν κάποια ελευθερία ενεργειών για την προσαρμογή των ισοτιμιών, αν έδινε την έγκρισή του το Διοικητικό Συμβούλιο του ΔΝΤ.

Έτσι, το σύστημα παρείχε εμπιστοσύνη μέσω των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών, που θα περιόριζαν τη νομισματική κερδοσκοπία, και χάρη στο γεγονός ότι το σύστημα επικεντρωνόταν στο δολάριο –και συνεπώς βασιζόταν στη δύναμη της οικονομίας των Ηνωμένων Πολιτειών– και στο χρυσό. Εξασφάλιζε την προσαρμογή μέσω της δυνατότητας που είχαν τα κράτη να κάνουν αναλήψεις από τα αποθέματα του ΔΝΤ σε περιόδους κρίσης, αφού επιτρέπονταν οι διακυμάνσεις της αξίας των νομισμάτων μέσα στα στενά όρια που περιγράψαμε, και, επίσης, μια πιο ουσιαστική εκ νέου ευθυγράμμιση με την έγκριση του Συμβουλίου. Η ρευστότητα εξασφαλιζόταν με τη διαθεσιμότητα των δολαρίων, αφού οι Ηνωμένες Πολιτείες τέλειωσαν τον πόλεμο με τεράστια πλεονάσματα χρυσού και δολαρίων. Επιπλέον, το ΔΝΤ μπορούσε να προσφέρει τα διαθέσιμα κεφάλαια, σε περιόδους κρίσης, για να αντιμετωπιστεί μια ανεπάρκεια ή ένα έλλειμμα.

#### Το ΔΝΤ σε λειτουργία

Αυτός ο τελευταίος τομέας ήταν που κυριάρχησε στις εργασίες του ΔΝΤ τα πρώτα δέκα χρόνια της λειτουργίας του, από το 1947 μέχρι το 1957. Ο κύριος στόχος του Ταμείου σε αυτή τη δεκαετία ήταν να βρει έναν τρόπο ανακύκλωσης των τεράστιων αποθεμάτων που είχαν συσσωρευτεί και συνέχιζαν να συσσωρεύονται στο Υπουργείο Οικονομικών των Ηνωμένων Πολιτειών. Η παροχή ρευστότητας δε θα ήταν τόσο εύκολη όσο αναμενόταν παλαιότερα. Οι κατεστραμμένες από τον πόλεμο χώρες της Ευρώπης και της Ασίας είχαν ελάχιστες εξαγωγικές δυνατότητες, αλλά χρειάζονταν εισαγωγές σε μεγάλη κλίμακα για την ανοικοδόμηση των οικονομιών τους. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, από την άλλη πλευρά, είχαν τεράστιες εξαγωγικές δυνατότητες, αλλά χρειάζονταν λίγες εισαγωγές. Το αποτέλεσμα ήταν μια τεράστια και εξουθενωτική έλλειψη δολαρίων στην παγκόσμια οικονομία. Το ΔΝΤ αποδείχτηκε ανίκανο να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, το ο-

ποίο λύθηκε μόνο χάρη στην παροχή τεράστιων ποσοτήτων βοήθειας μέσω του Σχεδίου Marshall του 1948.

Για την ακρίβεια, μόνο μετά το 1959 το σύστημα Μπρέτον Γουντς άρχισε να λειτουργεί όπως είχαν οραματιστεί οι αρχιτέκτονές του. Μέχρι το 1959 οι δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες είχαν ανακάμψει αρκετά από τις συνέπειες του πολέμου, ώστε τα νομίσματά τους να είναι πλήρως μετατρέψιμα σε δολάρια. Η βοήθεια του Σχεδίου Marshall, που χορηγήθηκε μέσω του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης Πληρωμών, διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στην ανοικοδόμηση των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών, ώστε να φτάσουν σε τέτοιο επίπεδο που να μπορούν να συμμετάσχουν περισσότερο ισότιμα στη διεθνή οικονομία.

Κατά τη δεκαετία του '60 οι στόχοι που επιδιώχτηκαν μέσω των διευθετήσεων του Μπρέτον Γουντς κινούνταν στην κατεύθυνση μιας γενικής αύξησης της διεθνούς ρευστότητας με τη διόγκωση τόσο των εξαγωγών όσο και των εισαγωγών, ώστε να προκληθεί ένα άλμα στο διεθνές εμπόριο και έτσι να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη. Ο ρόλος του δολαρίου σε αυτό το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών σήμαινε ότι η όλη διαδικασία είχε την εγγύηση της οικονομίας των Ηνωμένων Πολιτειών, και συνεπώς της πολιτικής ηγεσίας των Ηνωμένων Πολιτειών, που έπρεπε να αφοσιωθεί στη διατήρησή της. Το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών των Ηνωμένων Πολιτειών έπρεπε να βρίσκεται σε αρκετά υψηλό επίπεδο, προκειμένου να υπάρχουν αρκετά δολάρια σε κυκλοφορία στην παγκόσμια οικονομία, ώστε να διατηρούνται άλλα ισοζύγια, αφού όλα τα άλλα ισοζύγια υπολογίζονταν σε δολάρια, το αποθεματικό νόμισμα. Ωστόσο, δεν μπορούσε να επιτραπεί η άνοδος του ελλείμματος των Ηνωμένων Πολιτειών σε ανεξέλεγκτο επίπεδο, καθώς αυτό θα σήμαινε κορεσμό της αγοράς σε δολάρια, που θα υπονόμειε την εμπιστοσύνη στην αξία του δολαρίου και συνεπώς στο σύστημα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών ως όλον. Ομοίως, οι ηγέτες των Ηνωμένων Πολιτειών δεν μπορούσαν να «ψευτοδιορθώσουν» την αξία του δολαρίου για εσωτερικούς λόγους, γιατί το δολάριο δεν ήταν πλέον απλώς ένα εθνικό νόμισμα, αλλά είχε προσλάβει τις ιδιότητες του διεθνούς νομίσματος. Όλα τα άλλα

νομίσματα αποτιμούνταν με βάση το δολάριο και έπρεπε να διατηρήσουν την αξία τους. Κάθε αλλαγή στην αξία του δολαρίου, που θα προέκυπτε ως αποτέλεσμα κάποιας εσωτερικής μεταρρύθμισης στις Ηνωμένες Πολιτείες, θα είχε αντίκτυπο σε όλο το σύστημα.

Αυτή η θεμελιώδης αδυναμία του συστήματος διαπιστώθηκε για πρώτη φορά από τον αμερικανό οικονομολόγο Robert Triffin ήδη από το 1960. Ο Triffin έδειξε με σαφήνεια ότι, καθώς το σύστημα βασιζόταν στο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών των Ηνωμένων Πολιτειών για να εξασφαλίσει ρευστότητα με τη μορφή του δολαρίου, δεν μπορούσε να επιτραπεί η χρόνια άνοδος αυτού του ελλείμματος, αφού θα έφτανε σε ένα σημείο στο οποίο θα χανόταν η εμπιστοσύνη στην αξία του ίδιου του δολαρίου. Δηλαδή, αν υπήρχε συνεχής και τεράστια αύξηση των δολαρίων έξω από τις Ηνωμένες Πολιτείες, και αυτά τα δολάρια ήταν μη εξαργυρώσιμα στην τιμή των 35 δολαρίων ανά ουγκιά χρυσού, τότε η εμπιστοσύνη στο δολάριο (και κατ' επέκταση στο σύστημα) θα κατέρρεε, καταστρέφοντας ταυτόχρονα το νομισματικό πλαίσιο και τη διεθνή σταθερότητα. Εφόσον οι Ηνωμένες Πολιτείες διατηρούσαν αρκετά αποθέματα χρυσού για να καλύψουν το έλλειμμά τους, δε θα υπήρχε άμεσο πρόβλημα. Το 1958, το παθητικό σε δολάρια αντιστοιχούσε στο 80% των αποθεμάτων χρυσού της χώρας. Μέχρι το 1967, όμως, τα αποθέματα χρυσού των Ηνωμένων Πολιτειών μπορούσαν να καλύψουν μόνο το 30% του παθητικού. Όπως είχε προειδοποιήσει ο Triffin, το έλλειμμα ήταν εκτός ελέγχου, το παθητικό σε δολάρια υπερέβαινε δραματικά τα αποθέματα χρυσού των Ηνωμένων Πολιτειών, και η εμπιστοσύνη στο σύστημα άρχισε να υποχωρεί.

Οι λόγοι για την τεράστια αύξηση του παθητικού σε δολάρια, και ως εκ τούτου για την επακόλουθη κρίση εμπιστοσύνης, ήταν πολλοί. Οι περισσότεροι από αυτούς τους λόγους σχετίζονταν με την άνοδο των εξόδων και των δαπανών των Ηνωμένων Πολιτειών κυρίως στο εξωτερικό. Η εκροή της βοήθειας του Σχεδίου Marshall και άλλων πακέτων βοήθειας από τις Ηνωμένες Πολιτείες στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου εξηγούσε ένα μέρος από αυτό το κλιμακούμενο παθητικό, όπως και ο Πόλεμος του Βιετνάμ και οι γενικές στρατιωτικές δεσμεύσεις των Ηνωμέ-



νων Πολιτειών στο εξωτερικό. Επιπλέον, οι άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό είχαν αυξηθεί ταχύτατα, καθώς άνοιγαν όλο και περισσότερες αγορές με την ανάκαμψη από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη γενική ανάπτυξη του μεταπολεμικού διεθνούς οικονομικού συστήματος. Οι δαπάνες στο εσωτερικό των Ηνωμένων Πολιτειών, ιδίως εκείνες που οφείλονταν στο πρόγραμμα του προέδρου Johnson για τη «Μεγάλη Κοινωνία», ήταν επίσης ένας σημαντικός παράγοντας.

Το βασικό εμπόδιο στην αντιμετώπιση αυτού του αυξανόμενου ελλείμματος ήταν ο κεντρικός ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών στο σύστημα Μπρέτον Γουντς συνολικά. Επειδή το δολάριο των Ηνωμένων Πολιτειών δεν μπορούσε να υποτιμηθεί, εισήχθησαν άλλα βραχυπρόθεσμα μέτρα.<sup>6</sup> Επρόκειτο όμως για προσωρινά μέτρα, που δεν αντιμετώπιζαν ουσιαστικά το κύριο ζήτημα.

Το σημαντικότερο ερώτημα ήταν αν οι Ηνωμένες Πολιτείες θα έκαναν κατάχρηση της ισχύος που είχαν ως η χώρα στην οποία θεμελιωνόταν το σύστημα Μπρέτον Γουντς. Οι Ηνωμένες Πολιτείες κατηγορήθηκαν για ήπια άρνηση του συστήματος. Δεν ήθελαν να κάνουν θεμελιώδεις αλλαγές στην εσωτερική τους οικονομία για χάρη της διεθνούς σταθερότητας – ήταν η παραδοσιακή σύγκρουση ανάμεσα στην εσωτερική οικονομική αυτονομία και στη διεθνή τάξη ή, με άλλα λόγια, η σύγκρουση ανάμεσα στους εθνικούς στόχους και στη διεθνή τάξη. Κάποιοι θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι, στην πραγματικότητα, η κατάρρευση του συστήματος δεν προήλθε από μια ήπια άρνησή του εκ μέρους των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά μάλλον από μια φυσική κάμψη της ισχύος και της επιρροής τους στο σύστημα.

Σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου οι Ηνωμένες Πολιτείες λειτούργησαν ως ο ηγεμόνας του διεθνούς νομισματικού συστήματος. Ήταν μια «καλοπροαίρετη ηγεμονία» ή, όπως έχει ονομαστεί, μια άσκηση «ηγεμονικής ευεργεσίας». Οι Ηνωμένες Πολιτείες παρείχαν την ηγεσία, τη σταθερότητα και τις ευκαιρίες για την άνθηση της παγκόσμιας οικονομίας μέσω της νομισματικής διαχείρισης και της επιδίωξης ενός πιο ελεύθερου ε-

6. Τα κυριότερα μέτρα που εισήχθησαν ήταν η Γενική Συμφωνία Δανεισμού, η Ομάδα ή Λέσχη των Δέκα, η Κοινοπραξία Χρυσού, και τα Ειδικά Τραβηχτικά Δικαιώματα (Special Drawing Rights).

μπορίου. Κάποιοι θα υποστήριζαν ότι μια αναπόφευκτη συνέπεια της επιτυχίας αυτής της ηγεμονίας, και της ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας, ήταν η σχετική διασπορά της ισχύος του ηγεμόνα. Καθώς άλλα κράτη ανέπτυσαν οικονομική δύναμη και αποκτούσαν οικονομικό ανάστημα, και άρχιζαν να αμφισβητούν το κύρος του ηγεμόνα, προέκυψε μια σχετική κάμψη της ικανότητας των Ηνωμένων Πολιτειών να εφαρμόσουν το νόμο. Αυτό το φυσικό κύκλο της παρακμής του ηγεμόνα υποδεικνύουν ορισμένοι ως την άμεση αιτία για την κατάρρευση του συστήματος Μπρέτον Γουντς.

Τον Αύγουστο του 1971 οι Ηνωμένες Πολιτείες ανέστειλαν τη μετατρεψιμότητα δολαρίου/χρυσού, επέβαλαν πρόσθετο δασμό στις εισαγωγές και εφάρμοσαν μονομερείς αντιπληθωριστικές πολιτικές στο εσωτερικό. Το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς το δολάριο των Ηνωμένων Πολιτειών υποτιμήθηκε στη Συμφωνία του Ινστιτούτου Σμιθσόνιαν. Αυτό έθεσε τέλος στις σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες, αφαιρώντας έτσι την καρδιά του νομισματικού συστήματος Μπρέτον Γουντς. Η επίσημη αναγνώριση της νέας κατάστασης ήρθε με την εισαγωγή κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών το 1973. Το σύστημα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών τερματίστηκε επισήμως στη Διάσκεψη της Τζαμάικα το 1976.

Η εξάλειψη του συστήματος της αναπροσαρμόσιμης νομισματικής πρόσδεσης και η εισαγωγή κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών δε σημαίνει το τέλος της προσπάθειας να εφαρμοστεί πολιτική διαχείριση στο διεθνές νομισματικό σύστημα. Η ιδέα των «υγιών χρηματοοικονομικών δεδομένων» στο διεθνές επίπεδο παραμένει ζωντανή και είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό μέλημα στην εποχή μετά τον Ψυχρό Πόλεμο. Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες επιτρέπεται να κυμαίνονται ελεύθερα και η κερδοσκοπία του νομίσματος είναι ασυγκράτητη, αλλά δεν παύει να υπάρχει μια επίμονη επιθυμία να συντονιστούν οι οικονομικές πολιτικές τόσο στο εσωτερικό όσο και στο διεθνές επίπεδο. Επικρατεί ακόμη η πεποίθηση ότι αυτό είναι το κλειδί για να διατηρηθεί στο διεθνές νομισματικό σύστημα εκείνο το ζωτικής σημασίας στοιχείο που λέγεται «σταθερότητα». Ενώ οι μηχανισμοί των νομισματικών ρυθμίσεων του Μπρέτον Γουντς κατέρρευσαν



με τη σύγκρουση των εθνικών συμφερόντων κατά τις αρχές της δεκαετίας του '70, θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι φιλοδοξίες του συστήματος ζουν ακόμη. Αυτές οι φιλοδοξίες υποστηρίχτηκαν και ενθαρρύνθηκαν από την κατάρρευση του κομμουνισμού, που κάποιοι τη χαρακτήρισαν ως νίκη του φιλελευθερισμού. Μια νέα συμβατική σοφία διαδόθηκε στις μεγάλες πρωτεύουσες του κόσμου, και σίγουρα του δυτικού κόσμου, στις αρχές της δεκαετίας του '90, η οποία δίνει έμφαση στην εγκατάλειψη του κεντρικού σχεδιασμού και της οικονομίας του κρατισμού και του προστατευτισμού υπέρ μιας νέας φιλελεύθερης ορθοδοξίας, βασισμένης στις ελεύθερες αγορές και στις ιδιωτικές επενδύσεις. Αυτή η σοφία έγινε γνωστή ως «Washington consensus». Το φάσμα αυτής της συναίνεσης εκτείνεται σε ιδρύματα όπως το ΔΝΤ και η Διεθνής Τράπεζα, αλλά επίσης στις δυτικές κυβερνήσεις, τις κεντρικές τράπεζες, τους διεθνείς χρηματοοικονομικούς κύκλους και τους κύριους διαμορφωτές γνώμης. Όλοι αυτοί οι παράγοντες εξυμνούν τις αρετές της φιλελευθεροποίησης, της ιδιωτικοποίησης, των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών και των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών ως τα θεμέλια για την εξέλιξη και την περαιτέρω ανάπτυξη της διεθνούς οικονομίας. Και από τη δεκαετία του '80 αυτές οι αρετές υιοθετήθηκαν από τα αναπτυσσόμενα κράτη, ή επιβλήθηκαν σε αυτά, όπως και στις αναδυόμενες αγορές και στις οικονομίες σε φάση μετάβασης ως ο δρόμος της προόδου. Δε μένουν χωρίς αμφισβήτηση, αλλά σίγουρα παρουσιάζουν ενδείξεις μιας γενικής συνοχής στον τρόπο σκέψης για την παγκόσμια οικονομία.

Οι ετήσιες Σύνοδοι Κορυφής της Ομάδας των Επτά ή Οκτώ (G7/8), στις οποίες οι ηγέτες διαπραγματεύονται και εγκρίνουν συμφωνημένα μέτρα, είναι μόνο μια ένδειξη ότι οι φιλοδοξίες που υπήρχαν πίσω από τη δημιουργία του συστήματος Μπρέτον Γουντς παραμένουν ζωντανές. Το ίδιο συμβαίνει και με το ΔΝΤ, που δεν περιορίζεται πλέον στον ειδικό ρόλο που προέβλεπε το Μπρέτον Γουντς, αλλά έχει αναλάβει έναν ευρύτερο ρόλο, προσφέροντας έναν δίαυλο για την πολύπλευρη βοήθεια προς τον αναπτυσσόμενο κόσμο και τις οικονομίες της Ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης που βρίσκονται σε φάση μετάβασης. Με αυτό το ρόλο το ΔΝΤ γίνεται όλο και πιο δρα-

στήριο στη μεταψυχροπολεμική εποχή, επιβάλλοντας αυστηρές πολιτικές καθώς και νομισματικές και δημοσιονομικές προϋποθέσεις με τα πακέτα βοήθειας που παρέχει, κάτι που υπερβαίνει κατά πολύ τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσε να έχει επιβάλει τη δεκαετία του '60.

### Τελικές παρατηρήσεις

Σε τελική ανάλυση, το σύστημα Μπρέτον Γουντς, όπως και τα συστήματα που προηγήθηκαν και το διαδέχτηκαν, είχε σκοπό τη δημιουργία και τη διαχείριση ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος. Σε αυτή τη διαδικασία έγινε προσπάθεια να περιοριστεί η εσωτερική αυτονομία και να ρυθμιστεί η συμπεριφορά ενός μεγάλου φάσματος οικονομικών δρώντων. Έτσι αναγνωρίστηκε απόλυτα η ολοένα μεγαλύτερη σημασία του οικονομικού παράγοντα στις διεθνείς σχέσεις, όπως και η ανάγκη να επιτευχθεί μια ισορροπία, αφενός, ανάμεσα στην οικονομική αποδοτικότητα και στη μακροπρόθεσμη σταθερότητα και, αφετέρου, ανάμεσα στις οικονομικές φιλοδοξίες ενός αυξανόμενου αριθμού δρώντων στο πλαίσιο μιας όλο και πιο παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και στις πολιτικές ανάγκες μιας κοινωνίας κυρίαρχων κρατών.

### ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Block, Fred L., *The Origins of International Economic Disorder: A Study of the United States International Monetary Policy from World War II to the Present*, University of California Press, Μπέρικλεϊ, Καλιφόρνια - Λονδίνο 1977. Εύστοχη και γεμάτη σαφήνεια μελέτη της διεθνούς νομισματικής πολιτικής των Ηνωμένων Πολιτειών την εποχή του Μπρέτον Γουντς.
- Bordo, Michael D. - Eichengreen, Barry J. (επιμ.), *A Retrospective of the Bretton Woods System: Lessons from International Monetary Reform*, University of Chicago Press, Σικάγο, Ιλινόις, 1993. Εξαιρετική επανεξέταση των συνεπειών που είχε η μεταρρύθμιση του τρόπου διαχείρισης του διεθνούς νομισματικού συστήματος.

- Cohen, Benjamin, «Phoenix Risen: The Resurrection of Global Finance», *World Politics*, τόμ. 48, 1996.
- Eichengreen, Barry J., *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1996. Εξετάζει πώς και γιατί γίνεται η διαχείριση του «διεθνούς χρήματος». Λεπτομερής, διεισδυτική ανάλυση.
- Frieden, Jeffrey A. - Lake, David A., *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*, τέταρτη έκδοση, Bedford/St Martin's, Βοστόνη, Μασαχουσέτη, 2000. Πολύτιμο, βαθυστόχαστο εγχειρίδιο από μια ομάδα κορυφαίων αμερικανών αναλυτών της διεθνούς πολιτικής οικονομίας.
- Gardner, Richard Newton, *Sterling-Dollar Diplomacy: Anglo-American Collaboration in the Reconstruction of Multilateral Trade*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1956. Αποκαλυπτική καταγραφή των επιφυλάξεων και των κινήτρων που βρίσκονται πίσω από το Μπρέτον Γουντς. Εγκυρότατη μελέτη, πολύτιμη ακόμη και ύστερα από σαράντα χρόνια.
- Kenen, Peter B. (επιμ.), *Managing the World Economy: Fifty Years After Bretton Woods*, Institute for International Economics, Ουάσινγκτον 1994. Πανοραμική αναδρομή, πλούσια σε πληροφορίες. Ευρύτατη ανάλυση και μεγάλη ποικιλία απόψεων.
- Keohane, Robert O., *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1984. Βραβευμένη ανάλυση της μεταπολεμικής διεθνούς οικονομικής συνεργασίας. Αριστοτεχνική και πολυδιαβασμένη συγκριτική μελέτη των πλεονεκτημάτων του λειτουργισμού, της θεωρίας της λογικής επιλογής και της θεωρίας της ηγεμονικής σταθερότητας στην εξήγηση της διατήρησης της συνεργασίας κατά την περίοδο μετά το Μπρέτον Γουντς.
- Walter, Andrew, *World Power, World Money: The Role of Hegemony and International Monetary Order*, Harvester Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1993. Μια κομψή διερεύνηση των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στη διεθνή χρηματοοικονομία και την πολιτική ισχύ στο διεθνές σύστημα.
- Williamson, John, *The Failure of World Monetary Reform 1971-1974*, Nelson, Σάνμπερι-ον-Τέιμς 1977. Σχολαστική ανάλυση της πτώσης του συστήματος Μπρέτον Γουντς. Αποστασιοποιημένη αλλά σθεναρή κριτική των μεταρρυθμίσεων της έσχατης προσπάθειας.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

## GATT, ΠΟΕ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Στην αλλαγή του αιώνα τα εμπορικά ζητήματα κατέχουν υψηλή θέση στη διεθνή ατζέντα. Οι συναντήσεις κορυφής του G8, όπου συχνά τα εμπορικά ζητήματα είναι από τα πρώτα στην ατζέντα, και οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των εμπορικών αντιπροσώπων των κρατών σε διάφορα fora προκαλούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τις συναντήσεις και τις αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ. Για πρώτη φορά οι κυβερνήσεις και οι ηγέτες αφιερώνουν τόση προσπάθεια στην ανάπτυξη εμπορικών πολιτικών και στην υπεράσπιση αυτών των πολιτικών ενώπιον των εκλεκτόρων τους. Κάποιοι θα υποστήριζαν ότι τα ζητήματα του διεθνούς εμπορίου έχουν γίνει η «υψηλή πολιτική» του 21ου αιώνα. Ωστόσο, η διαχείριση του διεθνούς εμπορικού συστήματος δεν είναι μια καινοφανής έννοια. Τα κράτη προσπαθούν να επιτύχουν μια συμφωνία για τη ρύθμιση του διεθνούς εμπορικού συστήματος εδώ και περισσότερα από πενήντα χρόνια. Στην προσπάθεια να προσεγγίσουμε το ζήτημα της διαχείρισης και της ρύθμισης του διεθνούς εμπορίου από το 1945, πρέπει να εξετάσουμε τέσσερα θέματα: πρώτον, τη φύση και το ρόλο του διεθνούς εμπορίου· δεύτερον, την προέλευση, τους στόχους και τη δομή της GATT· τρίτον, τα προβλήματα της GATT και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει· τέταρτον, τις αναθεωρήσεις της GATT και τη δημιουργία του ΠΟΕ.

## Η φύση και ο ρόλος του διεθνούς εμπορίου

Με απλούς όρους, το εμπόριο –δηλαδή η αγορά και η πώληση ή η ανταλλαγή αγαθών– αρχικά εμφανίστηκε όταν ορισμένοι πόροι και κάποια εμπορεύματα δεν μπορούσαν να αποκτηθούν σε